

Міністерство освіти і науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Педагогічний факультет
Кафедра початкової освіти та освітніх інновацій

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

«ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ЗАСОБАМИ КАЗКОТЕРАПІЇ»

Виконала: здобувачка вищої освіти
спеціальності 013 Початкова освіта,
групи ПОзм-21

Добрянська Ольга Василівна

Науковий керівник: **Ілійчук Л.В.**,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри початкової освіти
та освітніх інновацій

Рецензент: **Єгорова Інга Вячеславівна**,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та освітнього
менеджменту імені Богдана Ступарика,
Карпатський національний університет
імені Василя Стефаника

АНОТАЦІЯ

Добрянська Ольга Василівна. Формування моральних якостей здобувачів початкової освіти засобами казкотерапії.

Кваліфікаційна (дипломна) робота на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності АЗ «Початкова освіта», Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, 2025.

У дипломній роботі, на основі опрацювання науково-теоретичних і методичних джерел, а також аналізу практичного досвіду вчителів початкових класів, схарактеризовано теоретико-методологічні та методичні засади формування моральних якостей учнів молодшого шкільного віку засобами казкотерапії. Досліджено критерії, показники та рівні їх сформованості, а також проаналізовано сучасний стан розвитку моральних якостей у здобувачів початкової освіти в умовах закладу загальної середньої освіти.

У роботі визначено зміст та специфіку розвитку моральних якостей учнів молодшого шкільного віку, розкрито потенціал казкотерапії як ефективного засобу формування моральних якостей здобувачів освіти. Автором розроблено, теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено ефективність запропонованої методики формування моральних якостей учнів засобами казкотерапії в умовах реалізації концепції Нової української школи.

Практичне значення отриманих результатів полягає у впровадженні в освітній процес комплексної методики формування моральних якостей здобувачів початкової освіти із використанням казкотерапевтичних технологій. Основні положення та матеріали дослідження можуть бути використані вчителями початкових класів, педагогами-практиками, а також здобувачами вищої освіти. Результати дослідження пройшли апробацію в .

Дипломна робота складається із вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

Ключові слова: моральні якості, освітній процес, формування, здобувачі початкової освіти.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ	9
1.1. Проблема формування моральних якостей молодших школярів у філософській і психолого-педагогічній літературі.....	9
1.2. Зміст та особливості формування моральних якостей в учнів молодшого шкільного віку.....	22
1.3. Казкотерапія як засіб формування моральних якостей здобувачів початкової освіти.....	37
Висновки до розділу 1.....	50
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ЗАСОБАМИ КАЗКОТЕРАПІЇ.....	52
2.1. Критерії, показники та рівні сформованості моральних якостей учнів молодшого шкільного віку.....	52
2.2. Методика формування моральних якостей здобувачів початкової освіти засобами казкотерапії.....	66
2.3. Аналіз та узагальнення результатів дослідно-експериментальної роботи.....	80
Висновки до розділу 2.....	84
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	86
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	89
ДОДАТКИ.....	97

ВСТУП

Актуальність дослідження. За роки державної незалежності України суспільство визначило нові пріоритети соціального розвитку, зокрема у сфері освіти. Орієнтація на гуманістичні цінності та світові стандарти, демократизація суспільного життя, інтеграція у світову культурну та освітню спільноту віддзеркалюють суспільні трансформації і знайшли своє відображення в Конституції України, Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)». Особлива увага приділяється вихованню моральності учнів як пріоритетному завданню національної освіти, що актуалізується в умовах соціально-економічних трансформацій, зміни соціальних цінностей, посилення потреби у формуванні громадянської відповідальності, духовної самосвідомості та здатності дітей до етично-моральної оцінки власних дій і вчинків інших.

Становлення України як демократичної, соціальної, правової держави актуалізувало необхідність побудови системи освіти на засадах гуманізму, демократичності, пріоритетності загальнолюдських духовних цінностей і толерантності. У сучасній парадигмі освіти, орієнтованій на дитиноцентризм, особистість дитини виступає центральним елементом взаємодії з навколишнім світом. Водночас ефективне управління навчально-виховним процесом потребує чіткої ієрархії цілей і завдань на кожному рівні освіти, раціональної організації форм, методів та засобів навчання, а також прогнозування результатів у вигляді сформованих моральних якостей учнів.

У цьому контексті формування моральних якостей молодших школярів набуває особливої актуальності, оскільки вони визначають базові засади поведінки, соціальної взаємодії та самовдосконалення дитини. Моральні якості – чесність, доброчесність, співпереживання, відповідальність, толерантність – виступають ключовими компонентами цілісного виховання особистості, забезпечуючи її здатність усвідомлено орієнтуватися у соціальному середовищі, приймати етичні рішення та формувати позитивний соціальний

досвід. У межах початкової школи ці процеси потребують системного підходу, інтеграції педагогічних технологій та методик, що стимулюють розвиток моральних компетентностей, забезпечують емоційне, когнітивне та діяльнісно-поведінкове засвоєння цінностей.

Важливим інструментом формування моральних якостей молодших школярів виступає казкотерапія, яка інтегрує педагогічні, психологічні та виховні підходи, забезпечуючи цілеспрямований вплив на емоційно-ціннісну сферу дитини. Казки виступають моделлю соціально-моральної реальності, де чітко простежується протиставлення «добро – зло», демонструються наслідки вчинків, актуалізуються моральні дилеми та цінності, що дає змогу дітям усвідомлювати соціальні та етичні норми. Послідовна робота з казками – аналіз сюжетів, інсценізації, сюжетно-рольові ігри, обговорення вчинків персонажів тощо – сприяє формуванню здатності до емпатії, оцінки моральних наслідків дій, розвитку етичного мислення та саморефлексії, що є складовими цілісного процесу виховання моральної особистості.

Проблема морального становлення молодого покоління постійно перебуває в центрі уваги науковців. Особлива увага у дослідженнях приділяється визначенню сутності, змісту та умов розвитку моральних якостей учнів як класиками педагогічної науки (О. Духнович, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський), так і сучасними українськими науковцями (І. Бех, Л. Божович, Н. Басюк, О. Вержиховська, Т. Поніманська, В. Киричок, О. Штихалюк). Теоретико-методичні засади формування моральних якостей учнів, з'ясування їхньої сутності, структури та умов формування представлені у працях А. Богуш, М. Боришевського, В. Кременя, О. Киричука, Б. Кобзаря, О. Кононка, Г. Костюка, В. Кузя, О. Матвієнко, І. Мар'єнка, О. Савченко, О. Скрипченка, М. Стельмаховича, О. Сухомлинської, К. Чорної та ін. Систематизація цих наукових розвідок дозволяє виокремити ключові підходи до формування моральної особистості учня, визначити структуру та зміст моральних якостей, а також педагогічні умови їх ефективного формування в освітньому процесі початкової школи.

Важливим засобом формування моральних якостей учнів є казка, оскільки вона виступає не лише джерелом пізнавальної та естетичної інформації, а й потужним педагогічним інструментом, що через символічні образи, сюжетні колізії та морально-ціннісні орієнтири сприяє розвитку емпатії, формуванню етичних норм, виробленню здатності до морального вибору та осмислення наслідків власних учинків. Науковці Ю. Алімова, М. Заброцький, О. Мартиненко, Г. Мікляєва, В. Солодухов, Л. Терлецька, Р. Ткач здійснюють ґрунтовний аналіз теоретико-методологічних засад казкотерапії, розкривають специфіку її застосування у педагогічному процесі, а також досліджують форми й механізми інтеграції казки в індивідуальну та групову діяльність із дітьми, акцентуючи увагу на її потенціалі як ефективного засобу розвитку моральних цінностей, формування емоційно-вольової сфери, розвитку комунікативних умінь та гармонізації особистісного становлення молодших школярів.

Таким чином, проведений аналіз наукових джерел свідчить про те, що питання формування моральних якостей молодших школярів є актуальним та комплексним, що зумовлює потребу розробки та впровадження ефективних педагогічних технологій, серед яких особливе місце займають казкотерапевтичні методики. Саме це визначає актуальність досліджуваної проблеми та зумовило вибір теми кваліфікаційної роботи: **«Формування моральних якостей здобувачів початкової освіти засобами казкотерапії»**.

Мета дослідження полягає у розробленні, теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності запропонованої методики формування моральних якостей учнів засобами казкотерапії в умовах освітнього процесу початкової школи.

Відповідно до мети визначено такі *завдання дослідження*:

1. Проаналізувати сучасний стан дослідженості проблеми формування моральних якостей особистості у науковій літературі.
2. Розкрити зміст, структуру та вікові особливості формування моральних якостей в учнів молодшого шкільного віку.
3. Розробити й теоретично обґрунтувати методику формування

моральних якостей здобувачів початкової освіти засобами казкотерапії.

4. Експериментально перевірити ефективність запропонованої методики в освітньому процесі початкової школи.

Об'єкт дослідження – процес формування моральних якостей здобувачів початкової освіти.

Предмет дослідження – методика формування моральних якостей учнів засобами казкотерапії в освітньому процесі початкової школи.

Для досягнення мети та реалізації поставлених завдань застосовано комплекс *методів дослідження*, що включає: теоретичні методи – системний аналіз наукової літератури з проблеми формування моральних якостей молодших школярів та використання казкотерапії в освітньому процесі, моделювання та прогнозування освітньої діяльності, вивчення педагогічного досвіду вчителів; емпіричні методи – анкетування, спостереження, опитування, бесіди, аналіз продуктів навчальної діяльності учнів, педагогічний експеримент; статистичні методи – кількісний і якісний аналіз отриманих результатів для оцінки ефективності запропонованої методики формування моральних якостей учнів початкових класів засобами казкотерапії.

Теоретичне значення та наукова новизна отриманих результатів полягає у комплексному узагальненні та системному аналізі проблеми формування моральних якостей здобувачів початкової освіти, визначенні змісту та вікових особливостей розвитку моральних якостей в учнів молодшого шкільного віку, обґрунтуванні педагогічних умов формування моральних якостей засобами казкотерапії в освітньому процесі початкової школи, визначенні критеріїв, показників та рівнів сформованості моральних якостей учнів, а також експериментальній перевірці ефективності розробленої методики формування моральних якостей засобами казкотерапії для використання в умовах НУШ.

Практичне значення отриманих результатів полягає у розробці, теоретичному обґрунтуванні та апробації комплексної методики формування моральних якостей здобувачів початкової освіти засобами казкотерапії, що може бути інтегрована в освітній процес початкової школи. Основні

положення, рекомендації та результати дослідження можуть бути використані педагогами-практиками, учителями, викладачами педагогічних закладів вищої освіти та здобувачами вищої освіти для організації ефективної роботи з формування моральних якостей учнів молодшого шкільного віку.

База дослідження. Дослідження проводилося на базі

Апробація результатів дослідження. Матеріали дослідження доповідались на IV Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Соціально-освітні домінанти професійної підготовки сучасного компетентного фахівця» (15 березня 2025 р.), VI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених «Освітні і культурно-мистецькі практики в контексті інтеграції України у міжнародний науково-інноваційний простір в умовах воєнного часу» (м. Запоріжжя, 10–11 квітня 2025 р.), IV Всеукраїнській науково-практичній конференції «Формування готовності до інноваційної професійної діяльності майбутніх фахівців: теорія і практика» (м. Запоріжжя, 16 квітня 2025 р.), II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна українська освіта: виклики, стратегії, технології» (м. Дрогобич, 15–16 травня 2025 р.), IX Міжнародній науково-практичній конференції «Освіта і формування конкурентоспроможності фахівців в умовах євроінтеграції» (м. Мукачеве, 23–24 жовтня 2025 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток неперервної педагогічної освіти за умов воєнного стану в Україні та глобальних викликів» (м. Івано-Франківськ, 13–14 листопада 2025 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і результати дослідження висвітлено у одній публікації автора.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дипломної роботи становить 108 сторінок, з яких основний текст викладений на 88 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

1.1. Проблема формування моральних якостей молодших школярів у філософській і психолого-педагогічній літературі

Сучасні суспільні трансформації зумовлюють необхідність осмислення виховання як процесу, що має сприяти гармонійному розвитку особистості дитини та формуванню її моральних орієнтирів. Тому освітній процес у сучасній школі повинен спиратися на гуманістичну, особистісно зорієнтовану парадигму, яка визначає одним із пріоритетних завдань – створення умов для становлення моральної самосвідомості і розкриття індивідуально-особистісного потенціалу дитини. Це положення відображено у провідних нормативних документах: Державній національній програмі «Освіта» («Україна ХХІ століття»), Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Концепції Нової української школи». У наведених нормативно-правових актах окреслено засадничі орієнтири виховання, що спрямовані на формування морально зрілої особистості, здатної до самовизначення, самореалізації та ціннісної ідентифікації з національними й загальнолюдськими надбаннями. Така концепція корелює з міжнародними освітніми стратегіями, забезпечує дотримання прав дитини, проголошених у Конвенції ООН, та визначає нові підходи до осмислення завдань морального розвитку підростаючого покоління в контексті демократизації та гуманізації суспільних процесів.

Проблема впливу на особистість з метою формування в неї духовно-моральних якостей є предметом наукового осмислення протягом багатьох століть. У процесі досліджень було вироблено уявлення про сутність моралі та специфіку моральної поведінки людини. Водночас дискусійним залишається питання щодо ефективних шляхів формування моральної поведінки. Особливе значення у цьому процесі належить початковій школі, яка в системі неперервної освіти виступає не лише послідовною ланкою загальної середньої освіти, а й відіграє унікальну роль у становленні моральних якостей і

всебічному розвитку особистості молодшого школяра.

Проблематика моралі завжди посідала провідне місце в суспільному дискурсі, що підтверджується тим, що формування моральних якостей особистості традиційно розглядалося як ключове завдання у працях філософів, психологів і педагогів та водночас як необхідна умова утвердження ідеалів гуманізму й демократії, забезпечення поступального розвитку цивілізації. Усвідомлення ролі морального виховання у становленні особистості простежується упродовж усієї історії людства. До вивчення різних аспектів цієї проблеми зверталися античні мислителі (Арістотель, Демокріт, Сократ, Платон), класики світової філософської й педагогічної думки (Г. Гегель, І. Герbart, Дж. Дьюї, І. Кант, Я. Коменський), а також видатні українські просвітителі та педагоги (Б. Грінченко, О. Духнович, А. Макаренко, І. Огієнко, С. Русова, Г. Сковорода, В. Сухомлинський, К. Ушинський та ін.).

Проблема формування моральних якостей посідала важливе місце у працях античних мислителів. Сократ розглядав мораль як результат самопізнання, підкреслюючи значення совісті та внутрішнього голосу людини (даймоніону). До ключових чеснот він відносив стриманість, мужність, справедливість і добродієність. Платон у своїх працях («Горгій», «Федон», «Республіка») обґрунтовував ідею абсолютної моралі, що виявляється у прагненні душі до самовдосконалення й досягнення вищого блага через мудрість, мужність, помірність і справедливість. На відміну від нього, Арістотель розглядав моральні якості не як вроджені, а як набуті у процесі виховання й практичної діяльності. Він наголошував, що добродієність формується шляхом дії та досвіду, а моральною є людина, яка керується розумом. Внесок у розвиток поняття моралі зробив і Цицерон, увівши термін «*moralis*», що набув широкого поширення у філософській традиції [33, с. 16].

У добу Середньовіччя уявлення про моральні якості та поведінку особистості формувалися під впливом християнського вчення, центральною основою якого була любов до Бога. Виховний ідеал зводився до благочестя, що передбачало вдосконалення християнина на основі десяти Божих заповідей.

Людське тіло розглядалося як носій гріховності, тому його прагнули обмежувати, а фізичні покарання вважалися складовою процесу морального виховання. Попри це, Іоанн Златоуст підкреслював цінність «образу Божого» в дитині, закликав розвивати її духовний світ і спонукати до самостійних моральних вчинків. У своїх працях «Сума теології» та «Сума язичників» Фома Аквінський, доповнюючи чотири класичні чесноти античності (мудрість, мужність, помірність, справедливість), виокремив три специфічно християнські – віру, надію та любов. На його думку, формування моральних якостей і добродійна поведінка виступають умовою спасіння душі, адже кожен вчинок отримує оцінку на Божому суді [87, с. 35].

Витоки гуманістичного виховання сягають доби Відродження, що знайшло відображення у працях Д. Боккаччо, Д. Бруно, Ф. Рабле та інших мислителів. У центрі їхніх концепцій постала людина в усій повноті її взаємин із соціумом, природою та Всесвітом. Сам термін «гуманізм» походить від інтелектуального напрямку *studia humanitatis* («вивчення людської природи»), який спирався на античні уявлення про людину. Водночас гуманістична парадигма виховання мала практичну мету – формування нової особистості з розвиненими моральними якостями, високим рівнем духовних цінностей і багатством культурних проявів. У цей період показником моральної досконалості вважався рівень світської освіти людини, її інтерес до фізичного здоров'я та тілесної гармонії, що набували особливої значущості.

Формування системи гуманістичних цінностей у філософській думці тісно пов'язане з творчістю французьких матеріалістів XVIII ст. – Д. Дідро, К. Гельвеція, П. Гольбаха, Ж. Ламетрі. У своїх працях вони розвинули концепцію, відповідно до якої людина та її щастя розглядаються як найвища суспільна цінність. Особливе місце у цьому контексті посідають погляди К. Гельвеція, котрий зосередив увагу на «науці про мораль». Він стверджував, що з природних людських почуттів – прагнення до задоволення та відрази до страждання – постає любов до себе, яка є першоосновою людських дій, джерелом пристрастей, прагнення до щастя та різнобічних інтересів. Ідеї такого

гуманістичного підходу знайшли подальший розвиток у працях Ж. Ламетрі («Людина-машина»), Д. Дідро («Філософські думки», «Розмова Даламбера і Дідро»), П. Гольбаха («Система природи»), де було зроблено спробу поєднати фізичне і духовне начала на основі принципів гуманістичної моралі [87, с. 51].

Проблему значущості формування моральних якостей та мотивів у вихованні особистості одним із перших розглянув А. Шефтсбері. Він підкреслював, що моральні почуття є вродженими, проявляються у симпатії до добра та антипатії до зла, і формують усвідомлення індивідом власних мотивів та їх впливу на вчинки і поведінку як на благо окремої людини, так і суспільства. У свою чергу Ж.-Ж. Руссо у працях «Нова Елоїза», «Еміль, або про виховання», «Сповідь» підкреслював природовідповідний підхід у вихованні, який враховує біологічну природу людини, спадковість і природні задатки. Він наголошував на вихованні моральних якостей, таких як людяність, співчуття, дисциплінованість, працьовитість, цілеспрямованість і скромність, водночас викорінюючи жорстокість та деспотизм, що виникали під впливом соціальної нерівності. Французький філософ-утилітарист К. Гельвецій підкреслював роль освіти та суспільного виховання у розвитку моральних якостей. Він вважав любов до себе первинним імпульсом усіх людських дій, з якого виникають пристрасті та прагнення до щастя, а також різнобічні інтереси. К. Гельвецій виступав за світське виховання, яке поєднувало розвиток тіла та духу, а мораль слід викладати як науку з доступними принципами та наочними прикладами («Про розум», «Про людину, її розумові здібності та їх виховання»).

Німецький філософ І. Кант поставив у центр своєї етики людину, її гідність і долю. Він сформулював принцип «категоричного імперативу»: діяти лише за тією нормою, яку можна вважати універсальною, і ставитися до людей і до себе як до мети, а не лише як до засобу. І. Кант розрізняв «істинну» мораль, засновану на раціональних принципах і совісті, та «примарну», орієнтовану на користь, приємність чи зовнішній авторитет, визнаючи при цьому роль моральних емоцій у стимулюванні моральної поведінки. Разом з тим, Г. Гегель диференціював поняття моралі та моральності. Мораль він розглядав як

систему загальноприйнятих норм, уявлень та оцінок, що регулюють поведінку людей, а моральність – як практичне втілення цих принципів у стосунках і вчинках, насичене конкретним життєвим та соціальним змістом [33, с. 128].

В українській філософській традиції значну увагу проблемі виховання моральних якостей приділяв Г. Сковорода, який наголошував на необхідності виховання гармонійно розвиненої, щасливої, вільної й корисної для суспільства особистості, здатної жити і діяти на благо. У своїй притчі «Благородний Еродій» він підкреслював три основні завдання виховання: народити благо, зберегти здоров'я дитини та навчити вдячності. Г. Сковорода визначав найважливіші моральні якості дітей як любов до праці та Вітчизни, чесність, скромність і почуття гідності. Він класифікував моральні якості на «повні» (віра, надія, любов) та допоміжні, що сприяють формуванню перших (знання класичної літератури, утримання від юрби і мирських справ, помірність, аскетизм). Засуджуючи честолюбство, самолюбство, заздрість, дратівливість і брехливість, філософ обґрунтував концепцію виховання, де серце дитини виступає «стрижнем моральності» [33, с. 129].

Таким чином, можна зазначити, що в різні історичні періоди філософи розглядали мораль і моральні якості як фундаментальні для розвитку особистості та суспільства. Вони підкреслювали важливість самопізнання, виховання внутрішніх чеснот і гармонійного поєднання індивідуального блага з благом суспільства. Моральні якості сприймалися як результат взаємодії знань, виховного впливу та практичного досвіду, а формування моральної поведінки вважалося ключовим чинником саморозвитку та соціальної гармонії.

Неабиякого значення формуванню моральних якостей надавали провідні педагоги, які розглядали їх як основу виховання гармонійної особистості. Одним із засновників гуманістичної педагогіки був Я.-А. Коменський, який підкреслював необхідність раннього розвитку позитивних моральних якостей, таких як мужність, справедливість, поміркованість та працьовитість. Моральне виховання він розглядав як «підготовку людини до життєдіяльності на землі», поєднуючи його з релігійним вихованням, що готувало до життя на небі.

Педагог пов'язував формування моральних якостей із розвитком у дітей скромності, слухняності, охайності, доброзичливості, поваги до старших і працьовитості, відводячи головну роль прикладу дорослих, систематичному привчання до корисної діяльності та дотриманню правил поведінки [33, с. 68].

Великого значення у формуванні гуманістичних цінностей у моральному вихованні особистості набули погляди англійського філософа Дж. Локка. У працях «Деякі думки про виховання» та «Про виховання розуму» він визначав метою морального виховання підготовку «джентльмена», здатного долати власні вади, керуватися здоровим глуздом та практикувати самоконтроль і самообмеження у задоволенні потреб, що сприяє формуванню витончених манер і культурної поведінки. Для цього необхідно розвивати силу волі, вміння стримувати аморальні та необґрунтовані бажання і навчати самоконтролю. Важливу роль він надавав формуванню «дисципліни духу», використовуючи приклади, вправи, бесіди, заохочення та покарання.

Швейцарський педагог Й.-Г. Песталоцці визначав головною метою виховання гармонійне поєднання фізичного, розумового та морального розвитку дитини з формуванням працьовитої, морально високорозвиненої особистості, корисної для суспільства. Він надавав особливого значення фізичному вихованню, розглядаючи його як перший та найважливіший засіб свідомого впливу дорослих на розвиток дітей, при цьому підкреслюючи тісний зв'язок фізичного та морального виховання. У своїй педагогічній системі Й.-Г. Песталоцці прагнув структурувати моральне та фізичне виховання у вигляді послідовних, логічно впорядкованих елементів, що забезпечують ефективне засвоєння учнями навчального матеріалу [33, с. 144].

У працях Й. Ф. Гербарта спостерігаються перші системні спроби створення педагогіки як науки, яка ґрунтується на засадах етики та психології. У його роботі «Загальна педагогіка» визначається мета виховання — формування добродішних особистостей. Він одним із перших запропонував вирішувати педагогічні завдання, спираючись на психологічні знання, та сформулював концепцію виховуючого навчання. Основою його системи

виховання було формування рис характеру на базі п'яти моральних ідей: внутрішньої свободи, вдосконалення, приязні, права та справедливості. Він наголошував на необхідності спиратися на позитивні риси вихованця, а основними засобами виховання поряд із навчанням вважав строгий розпорядок дня, оцінку поведінки через схвалення чи засудження, дотримання правил і норм доброчесної поведінки та вироблення релігійної покірності [33, с. 128].

Ідею вселюдського виховання, спрямованого на гармонійний розвиток особистості та формування «єдності любові до людства і до свого народу», розвинув видатний педагог Ф. Дістервег. На його думку, метою виховання є підготовка гуманних і свідомих особистостей, розвиток у них самостійної діяльності, спрямованої на служіння істині, красі та добру. Для досягнення цієї мети необхідно всебічно розвивати природні здібності людини, при цьому правильне виховання повинно базуватися на принципах природовідповідності, культуровідповідності й самодіяльності [33, с. 47].

Видатний педагог К. Ушинський підкреслював значущість формування моральних якостей як «суспільного цементу», що зв'язує людей у чесне та дружнє суспільство, інколи відповідно до розуму, а інколи всупереч йому. Він наголошував на необхідності починати виховання почуттів дитини з раннього віку, здійснювати його поступово і систематично. Основною метою морального виховання є розвиток патріотизму, гуманізму, дисциплінованості, любові до праці й правдивості, що досягається через переконання, заохочення, покарання, особистий приклад дорослих та дотримання режиму дня [85, с. 125.].

Педагог С. Русова наголошувала, що моральне виховання дітей має формувати «людину в найкращому значенні цього слова» [67, с. 69]. Воно здатне бути ефективним лише за умови національної спрямованості, цілеспрямованості та планомірного впровадження. С. Русова вважала головним завданням морального виховання розвиток стійких моральних переконань, високих моральних почуттів, навичок і поведінки, що формується через участь дітей у «добрих і корисних справах». Особливий інтерес для нашого дослідження становить запропонований нею метод «поширення кола любові»,

що полягає у поступовому розширенні любові дитини від найближчих людей до свого народу, нації та, зрештою, до всього людства.

Засновник гуманістичної педагогіки В. Сухомлинський визначав любов і повагу до дитини центральними у виховній системі. Він вважав основною метою виховання формування гуманності та людяності, розвитку звички робити добро, дбайливо ставитися до природи, створювати красу та бути чуйним до оточуючого світу. Моральні якості, на думку педагога, зароджуються через здатність відчувати іншого, а їх формування найбільш ефективно в дитинстві та ранньому отроцтві за умови наочності й очевидності морального значення вчинків. Серед головних джерел розвитку моральності він виділяв турботу про щастя інших, усвідомлення обов'язку перед батьками й учителями, взаємовідносини в колективі, виховання співчуття та сердечної чуйності, а також інтелектуальну культуру через пізнання світу й цінностей мистецтва. В. Сухомлинський наголошував на небажаності формалізації виховання, підкреслюючи необхідність активізації моральних почуттів дитини через переконливе слово вчителя, бесіди, пояснення норм моралі та створення ситуацій для морального вибору [75; 76].

Отже, представники різних історичних епох по-різному трактували сутність морального виховання та оцінювали його значення для розвитку особистості. Водночас вони запропонували численні практичні рекомендації, які й сьогодні можуть слугувати цінним ресурсом для педагогічної діяльності. Історичний досвід виступає неоціненним надбанням, оскільки сприяє ефективному вирішенню завдань морального виховання: формуванню й розвитку моральних якостей, переконань та потреби діяти відповідно до загальноприйнятих норм, оволодінню духовною культурою людства, нації та соціального оточення, а також наслідуванню найкращих моральних зразків родини, українського народу та загальнолюдських цінностей.

У контексті цього дослідження особливо важливо визначити сутність таких ключових понять, як «мораль», «моральність» та «моральні якості», оскільки їхнє розуміння становить теоретичну основу для аналізу процесів

морального виховання та формування цілісної особистості. Уточнення цих категорій дозволяє систематизувати педагогічні підходи до виховання моральних якостей, встановити взаємозв'язок між внутрішніми переконаннями індивіда та його поведінкою у соціальному середовищі, а також визначити критерії ефективності формування моральних якостей в освітньому процесі.

У філософській літературі поняття «мораль» розглядається як одна з форм суспільної свідомості та як соціальний інститут, що забезпечує регуляцію поведінки людей у всіх сферах суспільного життя. На відміну від інших механізмів соціального регулювання, моральні норми підтримуються духовними засобами впливу, серед яких громадська оцінка, схвалення або осуд конкретних вчинків, що підкреслює значну роль свідомості, почуттів, мотивів і прихильностей у формуванні моральної поведінки. Водночас важливе значення має й індивідуальна свідомість, яка дозволяє людині засвоювати моральні уявлення, самостійно коригувати свою поведінку та оцінювати моральну значущість подій навколо. Мораль охоплює моральну діяльність у її змістовному та мотиваційному аспектах, моральні відносини, що регулюють цю діяльність через відповідні вимоги та обов'язки, а також моральну свідомість, яка відображає ці відносини у вигляді певних уявлень [88, с. 194].

Словник іншомовних слів подає таке визначення моралі: «мораль (лат. *moralis* – моральний, від *mores* – звичаї) – це система поглядів і уявлень, сукупність норм і правил, що регулюють поведінку людей та визначають їхні обов'язки перед суспільством і один перед одним; одна з форм суспільної свідомості [77, с. 204]. Мораль відрізняється від інших сфер духовного життя (науки, релігії, мистецтва, філософії) такими характеристиками, як імперативність, нормативність і оцінювальність. Вона являє собою складне полісистемне явище. У етичній літературі зазвичай виділяють дві відносно автономні, але взаємопов'язані сфери: моральну практику та моральну свідомість. Моральна практика проявляє моральні почуття та уявлення, організовує процеси життєдіяльності суспільства та індивіда [34, с. 77]. В «Українському педагогічному словнику» мораль трактують як одну з форм

суспільної свідомості – систему поглядів, уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей [20, с. 216].

За оцінками науковців, мораль розглядається як цінність особистості, оскільки вона виступає формоутворювальним феноменом, що інтегрує моральні та естетичні категорії теоретичних систем, утопічні образи, суспільні ідеали та виконує функцію критерію оцінки дійсності людиною, одночасно слугуючи джерелом і підставою її моральних дій [17, с. 52]. Мораль визначається як сукупність принципів, норм і правил, які впливають на поведінку людини у суспільстві, роблячи її соціально прийнятною. Поняття «моральний» або «моральність» позначає прояви цих норм у конкретних діях, стосунках чи ставленні людини. Відтак, терміни «мораль», та «моральність» не є взаємозамінними [59, с. 213].

І. Бех підкреслює, що моральність, яка є провідною складовою життєдіяльності особистості, не має статичного характеру, а перебуває у безперервному розвитку, відображаючи моральну динаміку та внутрішні зміни людини. При цьому окремі її компоненти мають різну значущість у контексті соціонормативного становлення дитини. Вищим рівнем моральної позиції виступає сходження до справжньої духовності та цінностей високого смислу, досягнення яких можливе в умовах цілеспрямованого, науково обґрунтованого виховного процесу, де ключова роль належить педагогові [7, с. 16].

На думку Ю. Приходько, моральність визначається як міра дотримання індивідом соціальних норм у власній поведінці та взаєминах із суспільством, що ґрунтується на внутрішній потребі здійснювати моральні вчинки. Вона охоплює сферу відповідального ставлення до інших, а її сутність полягає у гуманному ставленні до людини. Формування моральності можливе лише через створення таких умов, у яких особистість поступово набуває звички діяти відповідно до моральних норм [63, с. 110].

У наукових дослідженнях І. Батарейної моральність розглядається як ключовий критерій вихованості та очікуваний результат процесу морального становлення особистості. Проте підкреслюється, що цей процес ніколи не може

вважатися завершеним, оскільки розвиток моральності є безперервним і динамічним явищем. Формування моральності передбачає взаємодію зовнішніх соціальних чинників та внутрішньої активності індивіда, що проявляється у здатності робити моральний вибір і реалізовувати його у власній життєдіяльності. Важливим чинником цього процесу виступає освітньо-виховний потенціал соціокультурного середовища, зокрема навчальних, інформаційних та медіаресурсів, які інтегруються у систему формування ціннісних орієнтацій і моральних якостей людини [3, с. 198].

Узагальнюючи наукові підходи, можна дійти висновку, що поняття «мораль» відображає систему норм, принципів і правил, які регулюють поведінку людини в суспільстві, виступаючи формою суспільної свідомості та засобом оцінювання вчинків. Натомість «моральність» трактується як внутрішнє прийняття й реалізація цих норм у повсякденній діяльності, міра відповідності особистих переконань і поведінки суспільно визнаним цінностям. Таким чином, мораль визначає зовнішні орієнтири та ідеали, а моральність відображає їхній внутрішній, особистісний вимір.

У сучасній психолого-педагогічній науці поняття «моральні якості» трактується як відносно стійка характеристика поведінки індивіда, яка проявляється у повторюваних формах його дій у різних життєвих ситуаціях. Інакше кажучи, моральні якості виступають внутрішніми мотивами, що визначають спрямованість діяльності та поведінки людини. Їх реалізація у конкретному контексті виявляється у вчинках, які є практичним втіленням моральних орієнтирів особистості. На думку М. Тофтула, моральні якості – це відносно стабільні риси поведінки індивіда, що проявляються у типовій повторюваності вчинків, котрі можуть відповідати критеріям добра (чесноти, доброчесності) або ж суперечити їм (моральні вади, пороки) [82, с. 37].

У наукових дослідженнях О. Гудими моральна якість трактується як цілісне психічне утворення у структурі особистості, що інтегрує різноманітні стани, процеси та властивості індивіда. Вона охоплює потребнісно-мотиваційну, інтелектуально-емоційну та поведінково-вольову сфери,

виступаючи складним багатовимірним утворенням, яке визначає спрямованість і характер соціальної поведінки людини. Особливістю моральних якостей є їхня динамічність: вони постійно розвиваються, розширюються й збагачуються, трансформуючись у більш складні структури, що відображають рівень зрілості та моральної свідомості особистості [24]. Таким чином, моральні якості можна розглядати не лише як відносно сталі характеристики поведінки, а й як результат безперервного процесу взаємодії зовнішніх соціальних впливів та внутрішніх потреб, мотивів і ціннісних орієнтацій індивіда. Це дозволяє розуміти їх як інтегративний показник морального розвитку, що поєднує індивідуальний досвід, емоційно-вольові прояви та усвідомлену потребу діяти відповідно до норм і принципів моралі.

Формування моральних якостей особистості передбачає комплексний вплив на її думки, почуття, соціальну поведінку та самовдосконалення. Цей процес характеризується низкою ключових особливостей: цілеспрямованість, що полягає у чіткій визначеності мети педагогічного впливу; багатофакторність, яка враховує вплив усіх значущих чинників, що визначають ефективність виховання; віддаленість у часі результатів, оскільки процес виховання є тривалим і його наслідки не проявляються негайно; неперервність, що забезпечується систематичністю взаємодії педагога та вихованця; визначальна роль педагога, який виступає моральним зразком для особистості; цілісність, яка полягає у внутрішній узгодженості виховних засобів і методів для формування моральної культури індивіда [32, с. 32].

Як зазначає Г. Ващенко, у процесі формування моральних якостей особистості ключове значення має усвідомлення таких категорій: моральна свідомість – складова суспільної свідомості, яка у формі уявлень і понять відображає реальні соціальні відносини та регулює моральний аспект діяльності індивіда; моральні переконання – пережиті та узагальнені моральні принципи й норми, що спрямовують поведінку людини; моральні звички – стійкі форми поведінки, корисні для суспільства, що набувають характеру потреби і реалізуються в різних ситуаціях за визначених умов [13, с. 122]. З

огляду на це, формування моральних якостей передбачає цілісну взаємодію свідомих переконань і стійких поведінкових патернів, що забезпечують розвиток моральної самостійності особистості.

В. Колкунова вважає, що результатом формування моральних якостей є моральна вихованість, яка проявляється як стійкість позитивних звичок і норм поведінки, культура міжособистісних стосунків і комунікації в колективі. Вона втілюється в суспільно значущі властивості особистості і проявляється у поведінці, діяльності та взаємодії з іншими. Оскільки виховні впливи завжди інтерпретуються індивідуально кожною людиною, ступінь сформованості моральних рис і якостей може відрізнитися навіть серед осіб, які перебувають в аналогічних умовах і піддаються подібним педагогічним впливам [40, с. 34].

Досліджуючи процес формування моральних якостей, Л. Дубровська та О. Дешко виходили з того, що ці якості відображають загальнолюдські гуманістичні засади в структурі особистості та формуються як результат діалектичної взаємодії двох процесів – моральної соціалізації (засвоєння особистістю соціально-морального досвіду) та індивідуалізації особистості. Рівень сформованості моральних якостей визначає моральну культуру та вихованість людини. У педагогічній практиці найбільш поширеною формою оцінки моральної вихованості є визначення ступеня розвитку суспільно значущих моральних рис особистості. Відтак вихованість оцінюється за критеріями, що дозволяють судити про наявність моральних якостей, таких як патріотизм, відповідальність, дисциплінованість та ін. [30, с. 71].

Можна констатувати, що моральні якості особистості виступають як соціально визначені норми поведінки, які формуються на основі загальноприйнятого суспільного ідеалу, що відображає нормативні уявлення про правильне співжиття людей. У народній культурі, традиціях і звичаях, вироблених протягом століть, а також у виразних образах, афоризмах, прислів'ях, приказках та казках закладено своєрідний моральний кодекс, який транслює життєві принципи і визначає поведінкові орієнтири: чесність, правдивість, скромність, совісність, працьовитість, милосердя, повагу до

старших, турботу про батьків та дбайливе ставлення до природи.

Таким чином, у результаті аналізу філософської та психолого-педагогічної літератури можна зробити висновок, що формування моральних якостей особистості розглядається як багатоплановий, динамічний процес, що поєднує соціальні, культурні, етичні та психологічні чинники. Вчені підкреслюють значення моральних норм, цінностей та ідеалів як орієнтирів для розвитку позитивних рис поведінки, відповідальності, співчуття, чесності та гуманності. Особлива увага приділяється взаємодії моральної соціалізації та індивідуалізації особистості, формуванню моральної свідомості, переконань, звичок і навичок, а також ролі вихователя як морального зразка. У сукупності наукові підходи акцентують, що ефективне моральне виховання потребує цілеспрямованої, системної та послідовної організації педагогічного процесу, що враховує соціокультурне середовище та особистісні особливості дитини.

1.2. Зміст та особливості формування моральних якостей в учнів молодшого шкільного віку

Формування моральних якостей у молодшому шкільному віці є одним із ключових напрямів сучасної педагогіки та психології розвитку особистості. Саме в цей період відбувається активне становлення ціннісних орієнтирів, формування уявлень про добро і зло, справедливість та відповідальність, а також закладаються основи моральної свідомості та поведінки. Молодший шкільний вік характеризується високою сприйнятливістю дітей до соціальних норм, зразків поведінки та моральних ідеалів, що робить цей період критично важливим для цілеспрямованого виховання моральності. У наукових дослідженнях підкреслюється, що моральне виховання молодших школярів охоплює не лише засвоєння норм і правил, а й розвиток моральних почуттів, переконань, звичок та навичок поведінки, що визначають здатність дитини до співпраці, взаємодопомоги та відповідального ставлення до себе і оточуючих. Важливу роль у цьому процесі відіграє організація педагогічного середовища, педагогічні методи та виховні впливи, які спрямовані на формування високих

моральних ідеалів, гуманістичних цінностей та етичної культури особистості.

Моральні якості супроводжують людину у всіх сферах життя та постійно впливають на її поведінку. Вони виконують кілька важливих функцій: виховну, оцінну та регулятивну. Виховна функція полягає в тому, що нове покоління дітей отримує від старших моральні та етичні цінності, які допомагають формувати поняття морального ідеалу. Мораль навчає дитину бути відповідальною, робити добрі вчинки і не завдавати шкоди іншим. Оцінна функція означає, що мораль допомагає визначати, що є правильним або неправильним, добрим або поганим у стосунках і вчинках людей. Регулятивна функція полягає в тому, що мораль показує дитині, як слід поводитися у суспільстві, стаючи орієнтиром для власної поведінки. Беручи до уваги ці функції, можна стверджувати, що саме вони формують основу для розвитку моральних якостей. Хоча моральні якості розвиваються протягом усього життя, їх основні основи закладаються ще у дошкільному та молодшому шкільному віці, коли дитина активно пізнає світ і засвоює правила поведінки [19, с.140].

Молодший шкільний вік вважається найбільш сприятливим періодом для засвоєння моральних норм і правил поведінки, оскільки саме на цьому етапі закладаються фундаментальні основи моральності особистості. Передумови морального розвитку, сформовані в цей час, є унікальними й не повторюються в подальшому; пропущені можливості для формування цих основ у наступних вікових періодах компенсувати буде важко або практично неможливо. Початок шкільного навчання значною мірою змінює стиль життя дитини, структуру її діяльності та її соціальну роль. Нова позиція учня, навчальна діяльність та щоденні обов'язки пов'язані з певними правилами і нормами, дотримання яких є необхідним для відповідності уявленню про «учня». В процесі навчальної та позанавчальної діяльності, як зауважує І. Батарейна, діти знайомляться з цими правилами, набувають навичок їх дотримання і поступово інтегрують моральні норми у конкретні життєві ситуації. Дитина починає формувати узагальнені уявлення про моральні норми як орієнтири для гідної поведінки та взаємостосунків з іншими людьми. Це узагальнення виступає важливою

ланкою у процесі морального розвитку [4, с. 51].

Приділяючи значну увагу формуванню моральних якостей молодших школярів, Ю. Руденко підкреслює, що ефективні результати у вихованні підростаючого покоління досягаються тоді, коли в процесі виховання пріоритетними стають найвищі моральні цінності – любов до Бога, Батьківщини, рідного народу та прагнення до добра [69, с. 53]. У цьому контексті формування моральних якостей розглядається як поєднання особистих бажань і мотивів індивіда з інтересами суспільства. За переконаннями С. Марківної, формування моральних якостей необхідно починати з раннього дитинства, що забезпечує здатність дорослої людини не лише знайти своє місце в житті, а й максимально реалізувати свій потенціал, стати повноцінним і соціально відповідальним членом суспільства [52, с.14].

Дослідження О. Грошовенко, Л. Степаненко та інших дослідників демонструють, що в молодшому шкільному віці в учнів формується початковий рівень моральних якостей особистості, основою яких виступають звички, що виникають у результаті багаторазового повторення конкретних моральних дій та вчинків. Оскільки розвиток особистості молодшого школяра відбувається під впливом як зовнішнього середовища, так і різноманітних цілеспрямованих виховних дій, психічна структура моральних якостей постійно трансформується, що безпосередньо відбивається на поведінці та діяльності дитини. Виходячи з цього, можна стверджувати, що формування певної моральної якості неможливе в короткий термін і не може бути забезпечене лише кількома виховними заходами. Водночас особистість слід розглядати як цілісну систему, яку неможливо звести до ізольованих рис, формуючи їх окремо. Основним завданням є визначення цілісності особистості та виділення тих особливостей і часткових елементів, що підкреслюють її індивідуальність. Ключ до розуміння морального розвитку особистості полягає не лише у наявності окремих моральних рис, а у виявленні найбільш загальних моральних якостей, які інтегрують і координують всі інші [23; 74].

Дослідники підкреслюють існування значущого взаємозв'язку між віком

особистості та її здатністю до формування окремих моральних якостей. Так, М. Іванчук наголошує, що в молодшому шкільному віці розвиток особистості супроводжується закономірними змінами у процесі формування та інтеграції моральних якостей, сукупність яких визначає вікові особистісні новоутворення. Цілісна інтегративна система моральних якостей, сформована на цьому етапі, у подальшому реалізується у потребах і мотивації інтелектуально-почуттєвої сфери, у поведінці та діяльності дітей і слугує фундаментом подальшого морального виховання. Ігнорування або недооцінка цього призводить до втрати основної мети формування моральних якостей особистості [37, с. 67].

У сучасній науковій літературі представлено різні класифікації та типології моральних якостей особистості. Зокрема, дослідник О. Павлик у своїх роботах пропонує розподіл моральних якостей за такими групами: а) колективістські якості, до яких належать колективізм, відповідальність, героїзм, а також негативні риси, як-от егоїзм, індивідуалізм, безвідповідальність; б) гуманістичні якості, що включають доброзичливість, доброту, благородство, жалісливість, а також негативні прояви, як-от злість, неухажність, підозрілість; в) якості, пов'язані з оцінкою цінностей, до яких відносяться справедливість, вдячність, безкорисливість, корисливість, заздрість, ревності; г) якості, що регулюють моральну поведінку, такі як почуття гідності, самозакоханість, шанобство, вірність, прямолінійність, а також негативні риси – брехливість, лицемірство, підлість [58, с. 35].

За думкою А. Гусейнової, класифікація моральних якостей може здійснюватися залежно від ставлення дитини до різних сфер суспільного життя та рівня позитивності цих якостей. Вона виділяє такі групи моральних якостей: 1) ідеологічно-суспільні, що відображають активність, життєву позицію, кар'єризм, свідомість; 2) якості, що характеризують чесноти людини, такі як вірність, правдивість, відвертість; 3) якості, що визначають ставлення до себе та інших, зокрема гордість, ввічливість, взаємодопомога, егоїзм, чутливість, терплячість; 4) якості, що стосуються праці та власності, зокрема ощадливість, корисливість, працелюбство; 5) вольові моральні якості, серед яких сміливість,

мужність, боягузтво, самовладання; б) якості, що відображають моральні почуття, такі як гнів, гордість, любов, співчуття, страх [25, с.79].

За даними В. Демиденка, було систематизовано близько 180 позитивних і негативних моральних якостей. Серед них понад 30 позитивних рис можуть бути цілеспрямовано виховані у дітей молодшого шкільного віку. Для ефективного формування цих якостей необхідно мати чітко структуровану систему моральних характеристик, що включає визначення змістових і структурних компонентів поведінки, на які в певний віковий період звертають особливу увагу педагоги та батьки. За таких умов формується базовий комплекс моральних якостей, який створює передумови для розвитку більш складних і високих моральних характеристик у наступні етапи особистісного становлення [61, с. 54]. Цілеспрямована робота з морального розвитку включає систематичне використання виховних засобів, практичних вправ, моделей поведінки та етичних норм, що дозволяє поступово інтегрувати моральні цінності в повсякденну діяльність особистості.

Моральні якості є взаємопов'язаними та взаємообумовленими, причому кожна з них набуває певного змісту залежно від поєднання з іншими рисами. Так, сміливість може проявлятися по-різному: у взаємозв'язку з обережністю та розсудливістю вона виявляє зваженість, тоді як у поєднанні з імпульсивністю чи дрібним марнославством – проявляє суперечливі або негативні форми. Для формування морально вихованої особистості важливим є також розвиток поваги до людської гідності. У молодшому шкільному віці ця риса найчастіше пов'язується з ввічливістю та вмінням враховувати думку батьків, учителів і однолітків. Справедливість діти сприймають як чесність та правдивість у взаєминах з оточуючими. Відтак, педагогові необхідно не лише враховувати ці особливості розвитку моральних якостей учнів, а й інтегрувати їх у систему виховних та навчальних впливів [49, с. 23].

Молодший шкільний вік вважається сенситивним періодом у розвитку дитини, найбільш сприятливим для формування її моральних якостей, культури та поведінки. Значною мірою це зумовлено важливою роллю школи у житті

дітей. Зі вступом до навчального закладу змінюється соціальна ситуація розвитку: провідна роль ігрової діяльності поступається навчальній, що спричиняє суттєві зміни в житті молодшого школяра, особливо в його духовно-емоційній сфері. Взаємини дитини з дорослими та однолітками постійно трансформуються у зв'язку з включенням її в систему колективів (класний, загальношкільний) та виконанням різноманітних соціальних доручень. Молодший шкільний вік характеризується формуванням спрямованості особистості – колективної та громадської або, навпаки, егоїстичної та індивідуалістської. Діти цього віку відзначаються високою сприйнятливістю до зовнішніх впливів, вірою в достовірність того, чому їх навчають, та довірою до дорослих як прикладів для наслідування. Потреба у спілкуванні з дорослими стимулює дітей до наслідування їх поведінки [15, с. 76].

Заслужують на увагу положення О. Кононко, яка зазначає, що поведінка та діяльність дитини визначаються репродуктивною моральною активністю та регламентуються ситуативними вимогами дорослих. Моральні норми дитина засвоює й реалізує під впливом безпосереднього соціального оточення, тоді як її поведінку регулюють узагальнені приписи типу «треба – не можна». Репродуктивний характер поведінки сприяє формуванню передусім базових елементів моральної діяльності, навичок, умінь та окремих звичок [41, с. 54]. Джерелами спонукальної активності дитини виступають не лише зовнішні моральні правила та вимоги, а й внутрішні потреби. У цей період формується більш складна внутрішня організація поведінки, проявляється здатність осмислювати та оцінювати власний досвід реалізації моральних норм і правил.

Ключовим для дитини є формування вчинку, який визначається суспільними нормами. Зміни в потребнісно-мотиваційній, інтелектуально-почуттєвій та поведінково-вольовій сферах сприяють прискоренню морального розвитку особистості, стимулюють засвоєння нового комплексу умінь, навичок і звичок, а й їх інтеграцію в конкретні моральні якості. Комплекс моральних звичок, сформований у дитинстві, а також найпростіші первинні моральні якості, що на ньому базуються, становлять якісно новий рівень у моральній

сфері, визначаючи характер її спрямованості. Поступово, через переважання проявів цієї спрямованості, первинні моральні якості трансформуються у систему особистісних якостей та світоглядних орієнтирів [41, с. 59].

У межах цих досліджень О. Вержиковська, Т. Люріна, Л. Степаненко та інші наголошують, що у молодшому шкільному віці зберігається, а іноді й посилюється тенденція формування та інтеграції моральних якостей, а також первинних способів поведінки, що обумовлені новими соціальними вимогами, правилами та нормами. Водночас молодшого школяра характеризують несаможиттєвість морального мислення, схильність до наслідування та навіювання, формальне засвоєння моральних норм, авторитарність моральної регуляції та висока регламентація поведінки й діяльності. Орієнтуючись на традиційне уявлення про вікові особливості дітей цього вікового періоду, більшість педагогів адаптує зміст і форми навчально-виховної діяльності до поточного рівня психічного розвитку учнів, що гальмує процес формування та інтеграції моральних якостей, загострює внутрішні суперечності й створює потенційні передумови для кризових явищ у підлітковому віці. Автори підкреслюють, що педагог повинен враховувати, цілеспрямовано спрямовувати та формувати ті позитивні риси особистості, які тільки зароджуються, але мають ключове значення для майбутнього розвитку дитини [14; 51; 74].

З цього приводу О. Матвієнко зазначає, що розвиток моральних якостей учнів початкових класів тісно пов'язаний зі змінами у процесі їх формування та інтеграції. Сукупність цих змін визначає характер особистісних новоутворень. Цілісна інтегративна система моральних якостей, закладена у дошкільному віці та розвинута у молодшому шкільному періоді, проявляється на наступних етапах вікового розвитку через специфічні та неповторні особливості дитини. Вони виявляються у моральних потребах і мотивах, інтелектуально-почуттєвій сфері, поведінці та діяльності здобувачів початкової освіти й становлять основу для організації подальшого системного морального виховання у закладі освіти. Дослідниця підкреслює, що основним об'єктом педагогічного впливу у сфері морального виховання є не сам учень, як це часто трактувалося в традиційних

джерелах і практиці, а взаємовідносини, що виникають між дитиною та оточуючими її людьми у процесі навчальної діяльності. Особистість розкривається та формується саме через ці відносини. Автор наголошує, що ключовим аспектом формування особистості є забезпечення таких умов, за яких об'єктивні відносини дитини набувають для неї особистісного значення, а дорослі виконують роль координаторів і модераторів цього процесу [53, с. 132].

Аналіз наукових джерел свідчить, що низка дослідників (В. Демиденко, В. Перепелиця та ін.) виділяє кілька послідовних етапів формування моральних якостей у дітей. На першому етапі відбувається засвоєння доступних учневі моральних норм і правил, формування первинного кола етичних уявлень, які стають основою для подальшого розвитку особистості. Другий етап характеризується становленням етичних понять на базі початкових уявлень про правила поведінки та норм моралі, а також розвитком здатності діяти відповідно до засвоєних норм у конкретних ситуаціях. На третьому етапі формується система моральних переконань, що забезпечує регуляцію поведінки учнів у різноманітних життєвих та соціальних контекстах, свідчаючи про підвищений рівень моральної сформованості особистості [60, с. 12]. Ефективність кожного етапу залежить від системності педагогічного впливу, його відповідності віковим та індивідуальним особливостям учнів, а також інтеграції морального виховання в освітній процес.

У рамках цього дослідження важливо виділити чинники, що визначають ефективність формування моральних якостей у молодших школярів. Зокрема, М. Фіцула відносить до таких факторів: 1) створення в закладі освіти психологічного середовища, що сприяє повазі до моральних норм і правил суспільного співжиття; 2) відповідність змісту морального виховання його меті та рівню морального розвитку учнів молодшого шкільного віку; 3) раціональне поєднання словесних та практичних методів виховного впливу, що забезпечує узгодженість моральних уявлень і поведінки; 4) своєчасне застосування виховних заходів із акцентом на попередження аморальних проявів у шкільному колективі; 5) подолання авторитарного стилю взаємодії педагогів із

вихованцями та його заміна принципами гуманізму і поваги до особистості дитини. Крім того, особливе значення має відповідність моральних принципів, які декларує вчитель, його власній моральній практиці, що повинна відповідати найвищим критеріям моральності [89, с. 276].

В. Демиденко підкреслює, що для ефективного та послідовного формування моральності в учнів вчителю необхідно мати інструментарій, який дозволяє оцінити рівень розвитку провідних моральних якостей та моральної свідомості школяра в цілому. Лише на основі чіткого розуміння рівня моральної вихованості кожного учня педагог може здійснювати виховний процес з урахуванням індивідуальних особливостей. Для підвищення ефективності морального виховання вчитель повинен всебічно аналізувати сильні та слабкі сторони учнів, визначати пріоритетні моральні якості, які потребують формування, а також розуміти принципи та зміст роботи з морального виховання. Крім того, він повинен використовувати апробовані методи та форми, оптимальні для конкретного класу, та вміти об'єктивно визначати рівень моральної вихованості учнів [61, с. 114].

Процес формування моральних якостей здобувачів початкової освіти, як зауважує Г. Люблінська має базуватися на визначених педагогічних принципах, які виступають керівними положеннями, відображають загальні закономірності виховного процесу та визначають вимоги до його змісту, організації й методів реалізації. Серед ключових принципів слід виділити такі:

1) цілеспрямованість виховання, що передбачає спрямування педагогічної діяльності на досягнення основної мети – формування всебічно розвиненої особистості та її підготовки до активної соціальної та трудової діяльності;

2) зв'язок виховання з життям, який забезпечує орієнтацію дитини на ефективне функціонування в суспільстві та усвідомлення соціальних норм;

3) єдність свідомості та поведінки, що передбачає формування гармонійного взаємозв'язку між моральними переконаннями і поведінковими проявами, оскільки розвиток відповідних навичок поведінки є складнішим процесом, ніж формування моральної свідомості;

4) виховання в праці, що ґрунтується на активній участі дитини в діяльності, формуванні в неї прагнення до суспільно корисної активності;

5) комплексний підхід у вихованні, який базується на діалектичній взаємозалежності педагогічних явищ і передбачає: єдність мети, завдань і змісту виховання; інтеграцію форм, методів і прийомів педагогічного впливу; взаємодію школи, сім'ї, громадськості та засобів масової інформації; урахування вікових та індивідуальних особливостей учнів;

6) виховання особистості в колективі, що забезпечує розвиток індивіда через комунікацію, спільну діяльність і самостійне визначення місця у соціумі;

7) поєднання педагогічного керівництва з ініціативою та самодіяльністю учнів, яке створює умови для розвитку самостійності та заохочує ініціативу;

8) поєднання поваги до особистості вихованця з розумною вимогливістю, що передбачає гармонізацію контролю та гуманного ставлення до дитини;

9) індивідуальний підхід, який забезпечує корекцію загальної системи виховання відповідно до особливостей кожного учня, що є ключовим для підвищення ефективності виховного процесу;

10) системність, послідовність і наступність виховання, що визначає необхідність цілісної та логічно структурованої програми виховних заходів, оскільки моральні якості не можуть формуватися у епізодичному порядку;

11) єдність педагогічних вимог школи, сім'ї та громадськості, яка охоплює всі аспекти освітньої діяльності, сприяє формуванню у дитини сталих моральних цінностей і норм [50, с. 234].

Дослідниця О. Матвієнко пропонує здійснювати формування моральних якостей молодших школярів через комплекс заходів, що передбачають розширення, поглиблення та систематизацію знань дітей про моральні норми й правила культурної поведінки, прийняті в сучасному суспільстві; розвиток у школярів активного прагнення дотримуватися цих правил та інших морально-етичних норм; формування практичних умінь, навичок і звичок культурної поведінки, турботливого ставлення до людей, природи та суспільного майна; а також розвиток здатності об'єктивно оцінювати власні та чужі вчинки,

узагальнювати та накопичувати досвід моральної поведінки. Вона підкреслює, що для ефективного формування моральних якостей учнів необхідно: створювати умови для свідомого вибору дитиною конкретних способів дії; враховувати природу суперечностей у розвитку моральних потреб та сприяти їх оптимальному подоланню; впливати на осіб, які формують найближче соціальне оточення дитини, зокрема батьків, однолітків та друзів [53, с. 96].

Для забезпечення ефективного формування моральних якостей молодших школярів необхідно цілеспрямовано організовувати виховну роботу як на уроках, так і у позанавчальний час. На уроках, зокрема на заняттях з читання, доцільно впроваджувати колективне ознайомлення учнів із творами, що містять моральний зміст, зокрема українські народні казки, твори усної народної творчості, літературні твори сучасних авторів, що висвітлюють проблеми добра, справедливості, співчуття та взаємоповаги. Ефективною стратегією є створення спеціальних проблемних ситуацій, що стимулюють аналіз поведінки та емоційного стану оточуючих, розвиток морального судження та етичного оцінювання дій людей. Важливим компонентом є формування в класі атмосфери доброзичливості, взаємоповаги, взаємодопомоги та вимогливості, яка спонукає до емоційного відгуку на дії інших, виховує емпатію та соціальну чутливість. При цьому слід використовувати форми і методи роботи, що сприяють розвитку самостійності, самоконтролю, рефлексії та здатності оцінювати власну поведінку, а також включати учнів у діяльність, що дозволяє проявити ініціативу, відповідальність та соціальну активність. Така діяльність стимулює формування системи моральних цінностей і підготовлює дитину до свідомого виконання соціальних і етичних норм.

Особливу увагу слід приділяти, як зазначає Н. Гринькова, налагодженню гуманних взаємовідносин між дітьми, що є базою для розвитку вищих моральних якостей особистості. Досягнення цієї мети передбачає проведення систематичних бесід на етичні теми, читання художньої літератури, обговорення позитивних та негативних вчинків персонажів творів і реальних ситуацій, а також аналіз власної поведінки учнів. Важливим засобом

формування моральності є організація спільної діяльності учнів, яка стимулює їхнє спілкування, співпрацю та взаємодію. У процесі такої діяльності діти отримують можливість усвідомити як особливості інших учнів, так і власні здібності та потенціал, що сприяє розвитку самопізнання, соціальної компетентності та моральної свідомості. Формування моральних якостей через колективну діяльність створює передумови для розвитку ціннісного ставлення до себе, оточуючих та суспільства в цілому [21, с. 161].

Формування моральних якостей молодших школярів найефективніше відбувається в умовах цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу, що забезпечує системне, послідовне та індивідуалізоване виховання особистості. Для цього доцільно застосовувати різноманітні форми і методи педагогічної роботи, які сприяють розвитку морального самосвідомлення, емпатії, відповідальності та соціальної активності учнів початкових класів.

До основних методів формування моральних якостей належать:

1) методи словесного впливу: бесіди на етичні та моральні теми, роз'яснення моральних норм і правил, обговорення моральних дилем, аналіз художніх творів та казок з моральним змістом;

2) методи наочності та демонстрації: показ прикладів етичної поведінки, використання ілюстрацій, відеоматеріалів, презентацій, що моделюють моральні ситуації, інсценізація життєвих і казкових сюжетів;

3) практичні та ігрові методи: рольові ігри, інсценізації, театралізовані постановки, моделювання конфліктних та моральних ситуацій, колективні проєкти, які вимагають взаємодопомоги та співпраці;

4) методи стимулювання рефлексії: обговорення вчинків персонажів художніх творів або власних дій, аналіз наслідків поведінки, ведення щоденників етичних спостережень.

Таким чином, використання цілісного комплексу методів і форм виховання забезпечує систематичний вплив на моральний розвиток молодших школярів, сприяє формуванню у них етичних уявлень, моральних звичок та соціально значущих цінностей, а також стимулює активне втілення моральних

норм у повсякденному житті.

Фундаментом психолого-педагогічного впливу на учнів виступає позитивний психологічний клімат та система виховних відносин, що підпорядковані єдиній меті й забезпечують ефективну взаємодію між педагогами (учителями, вихователями, психологами, батьками) та учнями. Особливістю цього впливу є процес, у якому зовнішні, об'єктивні чинники поступово інтегруються у внутрішній світ дитини, трансформуються у сферу її свідомості та знаходять своє вираження у наступних діях і поведінці. Основними психологічними механізмами формування моральної особистості, як зауважує І. Бех, є зовнішнє обумовлення, наслідування та ідентифікація, що забезпечують оволодіння дитиною соціальними нормами, правилами та вимогами. Ключовою умовою ефективного розвитку моральних якостей здобувачів початкової освіти є їх активне залучення до морально значущої діяльності та міжособистісного спілкування, яке створює основу для становлення етичних норм і моральних уявлень [8, с. 168].

На переконання О. Скрипченка, особистість школяра формується як результат сукупності суспільних відносин, що зумовлюють її розвиток. Провідний вплив при цьому мають взаємини, які складаються у найближчому соціальному оточенні дитини. Для учня такою соціальною мікросферою виступає учнівський колектив, у якому концентрується різноманіття суспільних відносин. Важливим у контексті нашого дослідження є висновок науковця про те, що психічний і моральний розвиток молодшого школяра створює умови для інтенсивного накопичення досвіду соціально зумовленої поведінки. Саме в молодшому шкільному віці відбувається активне становлення моральних якостей, що робить цей період сприятливим для виховання емпатії, співпереживання й співчуття [72, с. 56].

У цьому контексті дослідження соціально-культурного середовища є необхідною умовою ефективного педагогічного супроводу процесів соціалізації та морального розвитку особистості. Школа та професійна діяльність учителя виступають важливим чинником, здатним упорядкувати різноспрямовані

впливи соціального оточення й спрямувати життєвий досвід дитини у конструктивне русло. Важливим засобом формування моральних взаємин між дітьми постає їхня участь у суспільно-культурних формах діяльності дитячого колективу, які спричиняють спільні емоційні переживання, сприяють згуртованості та формуванню єдності ціннісних орієнтацій. Необхідно активно залучати дітей до такої діяльності, що стимулює колективні переживання та забезпечує становлення моральних взаємин уже на ранніх етапах розвитку.

І. Зязюн та Л. Степаненко наголошують, що провідним чинником у становленні моральних якостей молодших школярів є наявність у них позитивних моральних ідеалів. Особливість цих ідеалів полягає у їх сприйнятті дітьми як еталонів поведінки та зразків для наслідування. Для школяра моральний ідеал втілюється в образі, що акумулює певний набір моральних характеристик і виступає стимулом до активної діяльності, виявлення волевої наполегливості та прагнення до самовдосконалення. Дослідники підкреслюють, що першою інституцією, де закладається фундамент морального розвитку особистості, є сім'я, яка виконує роль і первинного вихователя, і середовища передачі духовних цінностей, культурних традицій та моральних норм. Саме в родині формується культура поведінки, що передбачає засвоєння моральних ідеалів, традицій та норм міжособистісної взаємодії. Дослідники підкреслюють, що одним із ключових аспектів морального виховання є формування розумних потреб дитини, оскільки внутрішні регулятори поведінки – совість, почуття обов'язку та гідності – у частини молодших школярів недостатньо розвинені, що призводить до посилення споживацьких орієнтацій. Надмірна батьківська опіка, звільнення дітей від систематичних обов'язків, відмова у залученні їх до взаємодопомоги дорослим і ровесникам створюють передумови для формування утриманських установок та егоцентричних рис, що потребує корекції з боку педагогів та батьків [36; 74].

Початкові емоційні зв'язки з найближчими родичами виступають для дитини найміцнішими та залишають тривалий відбиток на її житті, сприяючи становленню чуйності, життєвої активності й ініціативності. Духовний

розвиток особистості визначається не стільки спадковими чинниками, скільки цілеспрямованим виховним впливом батьків, учителів та соціального середовища. У дитячому колективі поступово відбувається диференціація за моральними орієнтирами, що були сформовані в сім'ї. Для учнів початкової школи характерним є об'єднання не лише за інтересами, а й за подібністю ціннісних установок. У процесі навчання, починаючи приблизно з третього класу, у поведінці дітей виокремлюється чітке ставлення до лідера, роль якого може виконувати значущий дорослий – насамперед учитель або батьки. Водночас моральний розвиток молодших школярів перебуває на початковому етапі: багато їхніх учинків зумовлюються імпульсивними реакціями та конкретними ситуаціями. Однак моральні норми, засвоєні у шкільному середовищі, поступово поглиблюються у свідомості дітей та трансформуються в усталені моральні принципи [28; 39; 62].

Таким чином, аналіз теоретичних джерел і наукових підходів дає підстави стверджувати, що моральний розвиток учнів молодшого шкільного віку є багатофакторним процесом, у якому провідну роль відіграють сімейне виховання, педагогічна діяльність учителя та соціокультурне середовище. У цей віковий період відбувається інтенсивне засвоєння моральних норм і цінностей, формування позитивних моральних ідеалів, розвиток почуття відповідальності, совісті, співпереживання та здатності до колективної взаємодії. Специфіка моральних якостей молодших школярів полягає в їхній нестійкості, залежності від зовнішніх впливів та значущих дорослих, що зумовлює необхідність цілеспрямованого педагогічного керівництва. Саме вчитель, покликаний інтегрувати різноманітні соціальні впливи та забезпечити перехід від ситуативної поведінки дітей до усвідомлених і стійких моральних принципів. Відтак, ефективне формування моральних якостей у молодшому шкільному віці потребує системної взаємодії сім'ї, школи та дитячого колективу, що створює сприятливі умови для становлення моральної свідомості й соціально відповідальної поведінки дитини.

1.3. Казкотерапія як засіб формування моральних якостей здобувачів початкової освіти

У системі морального виховання молодших школярів особливе місце посідають методи, що поєднують навчально-виховний потенціал із емоційно-ціннісним впливом на особистість дитини. Одним із таких методів є казкотерапія – інноваційний напрям психолого-педагогічної практики, що базується на використанні художніх образів казки як інструмента розвитку внутрішнього світу дитини, формування її моральних переконань та поведінкових установок. Казка як жанр народної та авторської творчості акумулює багатий духовно-культурний досвід людства, у доступній для дитини художньо-образній формі відображає уявлення про добро і зло, справедливість, чесність, співчуття, працьовитість та інші базові моральні цінності. Саме тому використання казки у виховному процесі молодших школярів не лише розвиває уяву, а й сприяє усвідомленню й прийняттю загальнолюдських моральних норм, формуванню здатності до емпатії та морального вибору.

Казкотерапія виступає важливим засобом гармонізації емоційної сфери дитини, розширення її соціального досвіду, формування навичок взаємодії у колективі. Залучення здобувачів початкової освіти до аналізу, обговорення та творчого відтворення казкових сюжетів забезпечує створення сприятливих умов для морального саморозвитку та активного засвоєння позитивних моделей поведінки. Відтак, казкотерапія є ефективним педагогічним інструментом, що поєднує виховний, розвивальний та корекційний потенціал, сприяючи формуванню у молодших школярів стійких моральних якостей, необхідних для їх гармонійної соціалізації та подальшого особистісного становлення.

У сучасних умовах особливої актуальності набуває проблема осмислення нових педагогічних реалій та розроблення оновленої філософії освіти, зорієнтованої на розкриття багатовимірності людського буття, духовних потреб та ціннісних орієнтацій особистості. На цьому ґрунті формується педагогіка життєтворчості, у центрі якої постає дитина з її унікальними інтересами, емоційними переживаннями та потребами, що реалізуються, зокрема, у

площині ігрової діяльності засобами казки. Протягом останніх десятиліть вагомий внесок у створення казкових творів із виразною світоглядною проблематикою здійснили О. Бріцина, О. Вознюк, М. Селиванов, В. Юзвенко, І. Березовський. Дослідження, присвячені використанню казки як засобу формування особистості молодших школярів, репрезентовані працями Л. Дунаєвської, З. Лановик, С. Світельська-Дірко та інших науковців.

Казка є одним із найдавніших жанрів словесної творчості, що побутує в усіх народів світу та зберігає свою актуальність попри суттєві трансформації суспільного життя впродовж століть. Кожне покоління входить у світ казки, надаючи йому нових смислових відтінків, творчих інтерпретацій та індивідуальних акцентів. У літературознавчих джерелах зазначається, що казка належить до провідних жанрів народної творчості та становить епічний, оповідний і сюжетний художній твір усного походження. Її зміст ґрунтується на захопливій розповіді про вигадані події й явища, які сприймаються слухачем або читачем як цілком реальні. Казковий жанр має універсальне поширення та відомий у культурі всіх народів світу з найдавніших часів [22, с. 330].

У педагогічному дискурсі казка визначається як оповідний твір про вигадані образи та події, часто з участю фантастичних персонажів, що відображає морально-етичні орієнтири суспільства та виконує важливі виховні функції. Вона сприяє формуванню у дітей уявлень про добро і зло, виховує здатність до співпереживання, розвиває творчу уяву, мислення та мовлення, а також забезпечує засвоєння культурних традицій і цінностей [20, с. 103].

У філософських джерелах казка інтерпретується як один із найдавніших фольклорних жанрів, що постає результатом індивідуальної чи колективної творчої уяви, у якому культурні архетипи втілюються у фантастичних образах і сюжетах. Водночас для казки є характерною виразна морально-естетична спрямованість, що реалізується у драматичних колізіях і незмінно завершується торжеством добра над злом, краси над потворністю [91, с. 263].

У науковому дискурсі казка розглядається як своєрідний літературний жанр, що виник на ранніх етапах розвитку людської цивілізації та ґрунтувався

на релігійно-міфологічних формах світосприйняття і пізнання дійсності. Її основним адресатом традиційно виступає молодше покоління, а психолого-педагогічні особливості становлення та розвитку цього жанру корелюють із початковими фазами еволюції людства. Казка виконує важливу соціокультурну та соціалізаційну функцію, що реалізується через ціннісно-виховний, навчально-розвивальний та терапевтично-корекційний потенціал [71, с. 42].

Аналіз історичного розвитку людства засвідчує, що казка та інші форми народної творчості, будучи метафоричним способом відображення дійсності, виконували і продовжують виконувати роль своєрідного каналу входження людини в історико-соціальний контекст. На початкових етапах розвитку суспільства вони постають провідним наочно-образним та вербальним засобом навчання й виховання. Важливим є те, що у структурі казок та інших жанрів фольклору закладено зразки нормативної поведінки, узагальнену мудрість народів світу, а також потенціал для прогнозування подій і формування моделей поведінки відповідно до певної картини світу. Окрім того, казку можна розглядати як особливу форму вияву підсвідомих («природжених») ідей, архетипів та своєрідних «матриць мислення» [29, с. 120].

Казка як жанр усної народної та літературної творчості займає важливе місце у фольклорному надбанні різних народів світу. У фольклористиці вона трактується як епічний наратив, що може мати чарівно-фантастичний, алегоричний або соціально-побутовий характер. Її змістова й художня структура ґрунтується на використанні специфічних художніх засобів, спрямованих на героїзацію позитивних персонажів, сатиричне викриття негативних образів та гротескне відображення їхньої взаємодії. Водночас казка виконує низку важливих функцій: пізнавальну, виховну, ціннісно-орієнтаційну, комунікативну, розважальну та терапевтичну. Через символіку, алегорії й архетипні образи вона формує уявлення про моральні норми, соціальні відносини, сприяє розвитку мислення, уяви та емоційної сфери дитини. Саме завдяки універсальності змісту та гнучкості художніх форм казка постає одним із провідних засобів соціалізації і культурної ідентифікації молодого покоління.

Казка є невід'ємним складником процесу виховання дитини, оскільки у доступній та образній формі відкриває перед нею основи життєвого досвіду. Саме через казкові сюжети діти отримують перші знання про простір і час, взаємозв'язки людини з природою та предметним світом. У художньому контексті казки дитина має змогу вперше пережити почуття мужності, стійкості, навчитися відрізняти добро від зла та співвідносити власну поведінку з позитивними взірцями. Значення казки у вихованні дітей є винятково вагомим, адже вона акумулює духовно-моральний досвід попередніх поколінь і виконує багатогранні функції – пізнавальну, розвивальну, творчо-формувальну. На ранніх етапах розвитку дитина засвоює базові уявлення про моральні цінності та норми через колискові, народні пісні, віршовані тексти та прислів'я, тоді як у подальшому саме казка стає провідним засобом цілеспрямованого духовно-морального виховання [5, с. 45].

Активне використання казки у практиці початкової школи пояснюється її доступною та привабливою для дітей формою подання змісту. Вона характеризується чітким протиставленням позитивних і негативних персонажів, що робить зрозумілими для учнів мотиви їхніх учинків і полегшує визначення моральних характеристик героїв. Така особливість сприяє формуванню у дітей уміння правильно оцінювати моральну цінність дій [18, с. 55]. У наукових працях О. Вознюка, В. Брандеса, І. Березовського, Л. Дунаєвської, З. Лановик підкреслюється, що в освітньому процесі дитина накопичує враження від навколишньої дійсності, які через казкові образи набувають систематизованої форми, сприяючи особистісному розвитку школярів. У сюжетах казки молодші учні віком 6–8 років часто ототожнюють себе з героями, внутрішньо беручи участь у подіях. Інтерпретація змісту відбувається крізь призму особистого, хоча й обмеженого, життєвого досвіду, а також через зіставлення з поведінкою батьків, інших родичів, знайомих або медійних персонажів. Завдяки такому механізму у дітей відбувається активне становлення системи цінностей, яка набуває раціонального характеру та у старшому підлітковому і юнацькому віці (15–18 років) формує стійкий духовно-моральний фундамент особистості.

Як зазначають дослідники, конкретно-образна форма казки може трансформуватися в аналітичну проекцію, де казка виступає як дидактичний засіб, що сприяє не лише розвитку абстрактно-логічного мислення, але й інтеграції ідеї та образу, предмета та знака, емоції та думки. Такий підхід забезпечує школяреві глибше інтуїтивне, суб'єктивно зрозуміле відображення дійсності, яке на рівні раціонального мислення для учнів молодших класів може залишатися нечітким та аморфним [71, с. 45]. Українські педагоги О. Галич, В. Назарець, Є. Васильєв підкреслюють, що процес пізнання світу дітьми молодшого шкільного віку відбувається через казки, байки, легенди, які за змістом близькі до міфологічних структур [79, с. 204]. Ці твори містять еталони людських цінностей, що дозволяє прогнозувати події та формувати власні дії на основі конструктивної моделі навколишнього світу.

Форма та зміст казки, як зазначають О. Вознюк і О. Дубасенюк, можуть набувати аналітичної проекції, а сама казка, особливо у творчому процесі, виконує функцію навчального засобу. Вона сприяє розвитку абстрактно-логічного мислення та синтезу ідеї й образу, поведінки та думки, що передбачає поєднання експресивного та логічного компонентів психічної активності дитини. Це, у свою чергу, сприяє опредмеченню світоглядних цінностей та моральних якостей, таких як справедливість, відповідальність, почуття обов'язку та прагнення реалізовувати добро [71, с. 45].

У процесі взаємодії «читач–слухач» можливі певні відхилення від основної канви змісту казки, проте ці відхилення є відносними, оскільки й об'єкт, і суб'єкт спочатку налаштовані на адекватне сприйняття, яке орієнтоване більше на зміст, ніж на форму. Казка може бути як прочитана, так і почута, і в кожному випадку спостерігаються різні типи взаємодії: у першому – суб'єкт–об'єктні, у другому – суб'єкт–суб'єктні [46, с. 41]. За таких умов відбувається поглиблення моральних і ціннісних орієнтацій учнів, їх уточнення, конкретизація та інтеріоризація, тобто перетворення на особисто усвідомлені та «свої» для молодших школярів форми поведінки та оцінки дій. Звичайно, діти у віці семи–восьми років ще не здатні до критичного аналізу чи повного

усвідомлення змісту, як учні 10–12 років, проте важливо створювати умови для розвитку цієї здатності. В межах матеріалу казок можна реалізувати освітні завдання, які складно виконати через оповідання чи інші жанри літератури. Дослідження педагогів і психологів показують, що глибоке занурення дитини у світ казки сприяє кращому розумінню науково-теоретичних смислів процесів і явищ суспільного життя та формуванню здатності робити усвідомлений вибір між духовними і матеріальними цінностями [71, с. 34].

Теоретичні та практичні дослідження в галузі педагогіки свідчать, що ефективне засвоєння молодшими школярами змісту прочитаних або прослуханих казок, історичних подій та інших текстів потребує формування нових образних уявлень. Діти здатні успішно виконувати такі завдання лише тоді, коли вони можуть наочно уявити події, описані в казці чи оповіданні. Створення відповідних уявлень сприяє глибшому розумінню тексту, систематизації його змісту та запам'ятовуванню ключових елементів [57, с. 142]. Сучасні діти часто знайомляться з казкою через телебачення, де відбувається інтенсивна зміна відеоряду, що призводить до поверхневого сприйняття змісту та втрати його сенсовірної глибини. Тому завдання інтерпретатора – учителя чи батьків – полягає у представленні матеріалу з урахуванням пізнавальних можливостей дітей та рівня їх концептуально-теоретичного сприйняття дійсності. У цьому контексті емоційно-образна, конкретно-чуттєва сфера казки виступає ефективним інструментом для вирішення проблемних завдань, оскільки активізує когнітивні процеси та моральні якості, такі як емпатія, справедливість, відповідальність і почуття обов'язку [47, с. 17]. Даний процес детерміновано тим, що емоційна активація учня є важливим етапом розв'язання життєвої чи пізнавальної проблеми, а емоція виступає як попередня стадія до формування адекватного рішення та морально-етичних оцінок [9, с. 7]. Завдяки такій інтеграції емоційної та когнітивної складової відбувається поглиблення ціннісних орієнтацій, інтеріоризація моральних норм та формування цілісного світогляду дитини.

Процес осягнення змісту казкового тексту вимагає від дитини достатньо

високого рівня розвитку інтелектуальних операцій аналізу та синтезу, тобто здійснення складної мисленнєвої діяльності, яка передбачає виокремлення ключових елементів і їх об'єднання у цілісну структуру. З огляду на те, що кожен казковий текст є відображенням реальності крізь призму авторського світосприйняття, цей процес становить певну складність для дитини. Тому важливим завданням є навчити дитину інтерпретувати чужу думку, втілену автором у художньому слові, та емоційно співпереживати переданим у тексті почуттям. Усвідомлення змісту казки визначається низкою чинників: глибоким розумінням семантики слова, здатністю концентрувати увагу, активізувати уяву, утримувати в пам'яті інформацію, здійснювати порівняння, прогнозування, аналіз сюжетної канви й підтекстових смислів [86, с. 9].

Класифікація казок передбачає розгляд їх художньо-об'єктної площини, яка формується через різноманітні об'єкти – персонажі, що беруть участь у сюжеті. У різних авторів ці персонажі можуть відрізнятися термінологічно, хоча змістовно залишаються майже еквівалентними. Численні дослідники казкового епосу (Л. Дунаєвська «Українська народна казка», В. Юзвенко «Українські народні казки, легенди, анекдоти», З. і М. Лановики «Українська усна народна творчість») зазначають у різних варіаціях, що казки за жанровою ознакою поділяються на три основні групи: культово-анімістичні (міфологічні) казки, серед яких найбільшу групу складають казки про тварин; соціально-побутові казки; чарівні (геройко-патріотичні) казки [45; 93]. У цьому дослідженні пропонується дотримуватися зазначеної класифікації, хоча іноді звертаються й до інших варіантів диференціації казок: чарівні або фантастичні, казки про тварин, новелістичні або соціально-побутові (О. Противенська, М. Мещерякова, Я. Теміз, «Українська література у схемах і таблицях») [68, с. 4]; соціальні казки, казки про природу, фантастичні казки [43, с. 3] та інші.

Найчисельнішою категорією є казки про тварин, які вважаються найдавнішими серед українських народних казок. Вони сформувалися в епоху мисливського способу життя, коли люди тісно взаємодіяли з тваринним світом. Дослідники зазначають, що на початковому етапі казки про звірів відображали

вірування давніх народів і мали магічно-чарівний характер, проте з часом вони набули функції морально-повчальної байки, у якій тварини та птахи символізували людей. Через персонажів-зорів ці казки демонструють поведінкові моделі, характерні людські вади та якості, такі як лестощі, жадібність, боягузтво, пихатість, а також виховують моральні цінності – чесність, справедливість, сміливість і співчуття. Ці казки відзначаються відносною простотою сюжетної побудови, динамічним розвитком подій, активною діалогічністю та повторенням дій, характеристик і висловів, що сприяє кращому засвоєнню змісту дітьми. Важливо зазначити, що, за даними дослідників у сфері казкотворчості, українські народні казки про тварин становлять приблизно 14 % від усіх зібраних казок [84, с. 217]. Найбільш відомими серед них є «Зайчик побігайчик», «Лисичка-сестричка», «Коза в заячій хаті», «Вовчик-братик», «Сірко» та інші.

Інший різновид казок – чарівні. У порівнянні з казками про тварин, вони зберегли більше міфологічних елементів, проте в них чітко проявляються риси реального життя. Герої чарівних казок поділяються на дві категорії: добрі та злі. Такі казки, переносючи дітей у фантастичний світ, сприяють формуванню уявлень про добро і зло, стимулюють бажання протистояти злу та відстоювати справедливість, виховують моральні якості, такі як чесність, відповідальність, сміливість, співчуття та готовність допомагати іншим. Вони закладають основи майбутнього морального світосприйняття і розвитку ключових психологічних новоутворень, зокрема активної життєвої позиції та здатності приймати морально обґрунтовані рішення. Прикладами чарівних казок є «Котигорошко», «Козак Мамарига», «Іванко – цар звірят», «Дванадцять місяців» та інші.

Соціально-побутова казка характеризується тим, що конфлікт добра і зла проявляється через особистісні якості та дії героїв, а не за допомогою зовнішніх магічних засобів. Одним із головних способів характеристики персонажів у цьому жанрі є демонстрація їхніх вчинків. Внутрішній світ героїв зі всіма його складнощами зазвичай не відтворюється безпосередньо, а проявляється через зовнішні дії та поведінку [71, с. 42]. У таких казках моральні риси – чесність,

працьовитість, справедливість, відповідальність – виконують функцію орієнтирів для формування поведінки дитини, показуючи, що морально правильні вчинки та добрі наміри можуть протистояти злу, хитрощам або зловживанню владою. До соціально-побутових казок належать «Про багача і наймитів», «Як кучер і лакей пана провчили», «Розумниця», «Правда і кривда».

Казка формує у дитини здатність до емоційної чутливості та розуміння найтонших відтінків людських думок і переживань. Її образна мова глибоко впливає на внутрішній світ дитини, пробуджує почуття власної гідності, сприяє утвердженню уявлень про добро і зло, справедливість і несправедливість. Витоки духовно-морального виховання значною мірою пов'язані з процесом слухання та читання казок, що реалізує принцип виховання через емоції та душевний досвід дитини. Завдяки простоті викладу та виразності художніх образів казка залишає глибокий, тривалий слід у свідомості й емоційній сфері дитини [78, с. 259]. Казка виступає одним із провідних засобів формування базових моральних уявлень дитини, водночас збагачуючи її фантазію яскравими й образними картинами народної творчості. За зовнішньою простотою сюжету у більшості казкових творів приховується глибокий філософсько-етичний зміст. Чітке протиставлення добра і зла, ідеалізація позитивних персонажів, емоційна насиченість та виразність художніх образів створюють сильний виховний ефект. Казкові герої залишають значний слід у дитячій свідомості, стимулюють моральні роздуми та формують прагнення наслідувати зразки доброчесної поведінки [31, с. 67].

Дослідники казкової творчості розрізняють два основні типи казок: літературні (авторські) та фольклорні (народні). Літературні казки, за М. Костівом, характеризуються такими ознаками: їхній автор – конкретна особа (письменник); вони мають писемну форму та канонічний текст, який не підлягає довільним змінам; образи героїв максимально індивідуалізовані; кількість варіантів окремих сюжетних мотивів не обмежена; письменник виступає як творець, що відтворює життя в художніх образах, використовуючи власну уяву та специфічні засоби, притаманні лише йому; час і місце створення

твору чітко визначені за ознаками, закладеними у тексті [44, с. 22]. Народні казки виконують надзвичайно важливу виховну функцію, оскільки саме в них покоління предків передавало наступним свій життєвий досвід, моральні цінності, розуміння добра і зла, прекрасного та потворного. У багатьох випадках літературні казки виникли і розвинулися на основі народних, зберігаючи їхні традиції, сюжети та виховні ідеї, що засвідчує тісний зв'язок між цими двома різновидами казкової творчості.

Літературна казка, за визначенням І. Руснака, є прозовим або віршовим авторським художнім твором переважно фантастичного або чарівного характеру, у якому змальовуються неймовірні пригоди вигаданих або традиційних казкових персонажів [70, с. 196]. Авторська казка є високоемоційним, тонко філософським жанром літератури, здатним впливати на почуття як дітей, так і дорослих читачів. Вона не лише розважає, але й формує у дитини розуміння складних, «дорослих» істин. Аналізуючи зміст авторських казок, присвячених природі, можна зауважити наявність паралелей між рослинами, тваринами та людиною, що сприяє формуванню у дітей цілісного світогляду. Такі твори орієнтовані на індивідуалізоване сприйняття об'єктів природи, оскільки описують не абстрактні класи або види, а конкретні природні об'єкти. Авторські казки поєднують елементи науковості з образно-поетичними описами природи, що дозволяє поєднувати навчання й емоційне сприйняття. Їх використання у процесі виховання дітей обґрунтоване тим, що вони забезпечують науково обґрунтований добір інформації, формують яскраві образи, які відповідають характеру дитячого мислення, та емоційно насичені, що сприяє розвитку моральних і ціннісних якостей, активізації пізнавальної діяльності та формуванню поведінкових орієнтирів [55, с. 48].

Літературна казка відрізняється наявністю індивідуального почерку автора, у ній проявляються стильові особливості та проблематика, характерна для певної епохи. Часто фантазія у таких творах відривається від реального життя, досягаючи високого рівня вигадки, екзотики та абстракції. Водночас деякі літературні казки прагнуть зображати звичайне людське повсякдення,

типові характери, конфлікти та життєві ситуації, що сприяє розвитку у дітей розуміння соціальних і моральних норм, вихованню чесності, справедливості, співчуття та відповідальності [70, с. 196]. Відтак, літературна казка, яка ґрунтується на конкретних наукових фактах, але подається у художньо-казковій формі, здатна оптимізувати процес морального виховання дітей, надаючи йому емоційної та пізнавальної спрямованості

Фольклорна казка, як правило, сформована й удосконалена протягом багатьох поколінь. Вона поєднує простоту, наївність і багатство художньої уяви, узагальнює життєвий досвід народів і передає його наступним поколінням. Кожне покоління додавало до казки власні мотиви, цінності та моральні настанови, завдяки чому твір став носієм етичних ідеалів, норм поведінки та основ морального виховання дітей. У традиційній народній педагогіці виховний потенціал українського казкового епосу використовувався надзвичайно активно, завдяки чому казка посіла одне з провідних місць у системі родинного виховання, поступаючись лише колисковій пісні. В українській культурі вона виконувала багатофункціональну роль: застосовувалася не лише як засіб розваги, а й як спосіб заспокоєння та заколисування дитини, а також як інструмент розвитку пам'яті. Казка постала своєрідним «першим підручником» і енциклопедією народної мудрості, з якої дитина здобувала початкові знання про навколишній світ і своє місце в ньому. Передаючись усно з покоління в покоління, вона стала важливим духовним чинником культурної спадкоємності, символом єдності українського народу в часовому та просторовому вимірах. Казка зберігала свою виховну і світоглядну місію навіть у періоди історичних заборон рідної мови, виконуючи роль «листа у вічність» і засобу збереження національної ідентичності [92, с. 98].

Народні та літературні казки належать до одного жанрового напрямку, проте мають низку суттєвих відмінностей. Літературна казка є авторським твором, створеним конкретною особою, на відміну від народної казки, яка виникла як малий епічний жанр у результаті колективної творчості певного етносу. У той час як літературна казка належить до жанру художньої

літератури, народна казка є фольклорним жанром із характерною особливістю усного переказу. Сюжет літературної казки може бути вільним і вигаданим автором, тоді як у народній казці сюжетна лінія суворо підпорядкована певній традиційній схемі, дотримання якої є необхідним для збереження цілісності та канви оповіді. Система образів у літературній казці довільна і визначається творчим задумом автора, тоді як у народній казці вона формувалася під впливом традиційних уявлень про добро і зло, справедливість і моральні норми. Народна казка у художній формі відображає глибинний пласт колективної свідомості, передає життєву мудрість, моральні цінності та норми поведінки, і тому належить до найдавнішого виду усної народної творчості. Літературна казка може продовжувати ці традиції, поєднуючи їх із індивідуальною художньою уявою автора, та одночасно виховувати моральні якості дитини – чесність, справедливість, сміливість, співчуття й відповідальність, формуючи основи ціннісного і етичного світосприйняття [71, с. 42].

Художній контекст казки реалізує дві взаємопов'язані функції – естетичну та ідейну. Естетична функція проявляється через яскраве та динамічне зображення подій, виразність персонажів, гіперболізацію їхніх фізичних і духовних якостей, а також розважальний ефект твору. Це спричиняє значний психологічний вплив на слухачів, формуючи у дітей здатність до співпереживання, переживання тривоги, радості, захоплення та інших емоційних реакцій [27, с. 30]. Ідейна функція казки полягає у відображенні закономірностей розвитку об'єктивної дійсності через художньо-фантастичні образи, у повчальній вигадці та здатності авторської чи народної думки прогнозувати наслідки певних вчинків і рішень. Вона сприяє формуванню моральних та етичних орієнтирів у дітей, закладаючи почуття справедливості, відповідальності, доброти, сміливості та співчуття, а також стимулює розвиток критичного мислення та усвідомленого вибору між добром і злом [84, с. 205]. З огляду на це, казка поєднує емоційне та інтелектуальне виховання, формуючи у дітей не лише художній смак, а й морально-етичну свідомість, що є важливим компонентом їхнього ціннісного та соціального розвитку.

Аналіз наукових праць М. Грицяя, В. Бойка, М. Дунаєвської та О. Дем'янчука дає підстави стверджувати, що у контексті соціокультурної та соціалізаційної ролі казки простежуються три основні функції: ціннісно-виховна, навчально-розвивальна та терапевтично-корекційна. Охарактеризуємо кожную із цих функцій:

1) ціннісно-виховна функція реалізується через протиставлення добра і зла, яке визначає систему моральних орієнтирів та формує засади гуманістичного світогляду дитини. Вона сприяє засвоєнню базових етичних норм і закладає основу для подальшого морального розвитку особистості;

2) навчально-розвивальна функція полягає у забезпеченні дітей знаннями про навколишній світ, розширенні їхнього уявлення про соціальні та природні явища, а також у стимулюванні пізнавальних процесів – сприймання, пам'яті, мислення, мовлення та уяви. Крім того, вона сприяє розвитку творчого потенціалу та інтелектуальної активності молодшого школяра;

3) терапевтично-корекційна функція виявляється у впливі казки на емоційно-образну сферу дитини, забезпечуючи гармонізацію її внутрішнього стану, зниження психологічного напруження та підтримку індивідуального здоров'я. Завдяки цьому відбуваються позитивні зміни в емоційно-поведінковій сфері, що сприяє адаптації та особистісному зростанню [71, с. 40].

Як бачимо, казка постає не лише як жанр художньої літератури, а й як потужний педагогічний засіб, що поєднує у собі виховний, пізнавальний та терапевтичний потенціал. Її ціннісно-виховна функція сприяє формуванню моральних орієнтирів і гуманістичного світогляду, навчально-розвивальна забезпечує інтелектуальне збагачення й стимулює творчі здібності, тоді як терапевтично-корекційна виконує роль гармонізуючого чинника у становленні емоційної та поведінкової сфери дитини. Сукупність зазначених функцій підтверджує універсальність казки як ефективного засобу соціалізації та морального розвитку молодших школярів.

Отже, казка постає важливим педагогічним інструментом, що поєднує у собі виховний, розвивальний та корекційний потенціал. Використання казки в

освітньому процесі сприяє формуванню в учнів системи моральних цінностей, зокрема чесності, справедливості, відповідальності, доброзичливості, співчуття та готовності допомагати іншим. У художньо-образній формі казка відображає боротьбу добра і зла, демонструє моделі соціально схвальної поведінки та надає дитині можливість ідентифікувати себе з позитивними героями, що стимулює розвиток внутрішньої потреби морально діяти. Завдяки своїм функціям – ціннісно-виховній, навчально-розвивальній та терапевтично-корекційній – казкотерапія сприяє гармонійному поєднанню інтелектуального й емоційного розвитку, формує здатність молодших школярів до співпереживання, самоконтролю та морально вмотивованого вибору. Казка є ефективним засобом виховання й соціалізації учнів молодшого шкільного віку, забезпечуючи цілісний вплив на їх особистісне становлення та моральний розвиток.

Висновки до розділу 1

Теоретичний аналіз філософської, психолого-педагогічної та методичної літератури дозволяє констатувати, що проблема формування моральних якостей у здобувачів початкової освіти має багатовимірний характер і розглядається на перетині кількох наукових дискурсів. У філософії моральність трактується як універсальна категорія, що регулює взаємини людини з оточенням, у психології – як складова розвитку особистості, яка проявляється у ціннісних орієнтаціях, емоційно-вольовій сфері та поведінкових актах, у педагогіці – як цілеспрямований результат виховного впливу. Такий міждисциплінарний підхід дає змогу глибше зрозуміти сутність і специфіку процесу формування моральних якостей на початковому етапі навчання.

Моральні якості учнів молодшого шкільного віку охоплюють систему знань про норми і правила поведінки, сформовані моральні почуття (співчуття, доброзичливість, відповідальність), а також практичні навички соціально прийнятних дій. Саме в цей період відбувається інтенсивне становлення особистості, накопичення соціального досвіду та засвоєння цінностей, які в подальшому визначатимуть моральну позицію й життєві орієнтири людини.

Ефективність цього процесу зумовлюється низкою чинників: впливом сім'ї, педагогічною діяльністю вчителя, середовищем ровесників, використанням адекватних віковим та індивідуальним особливостям дитини виховних засобів.

Окремої уваги заслуговує казка як особливий феномен культури, що поєднує художню, естетичну, пізнавальну та виховну функції. У контексті формування моральних якостей молодших школярів вона постає не лише як засіб дозвілля чи розваги, а як ефективний педагогічний інструмент, який забезпечує засвоєння норм соціальної поведінки та моральних цінностей у доступній для дитини образно-емоційній формі. Казковий сюжет, образи героїв і символічні протиставлення добра та зла сприяють формуванню етичної свідомості, розвивають здатність до моральної оцінки вчинків, активізують внутрішні механізми ідентифікації й наслідування.

З'ясовано, що казкотерапія у педагогічній практиці виконує три провідні функції: ціннісно-виховну, що забезпечує формування моральних орієнтирів через протиставлення добра і зла, розвиток гуманістичного світогляду та відповідальності за власні дії; навчально-розвивальну, яка сприяє розширенню знань про соціально-природне середовище, активізації когнітивних процесів (мислення, уяви, пам'яті, мовлення), а також формуванню творчих здібностей; терапевтично-корекційну, що полягає у позитивному впливі на емоційно-образну сферу, гармонізації психоемоційного стану, подоланні внутрішніх конфліктів і розвитку психологічної стійкості.

Узагальнення наукових підходів дозволяє зробити висновок, що формування моральних якостей у молодших школярів є складним багатоступеневим процесом, ефективність якого значною мірою залежить від використання казки та казкотерапевтичних методик як органічної частини освітнього середовища. Казка, будучи носієм культурної пам'яті та колективного досвіду, виконує роль своєрідного «посередника» між світом дорослих і світом дитини, забезпечує гармонійне поєднання інтелектуального, емоційного й морального розвитку, тим самим створюючи умови для успішної соціалізації та становлення цілісної особистості молодшого школяра.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЯКОСТЕЙ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ЗАСОБАМИ КАЗКОТЕРАПІЇ

2.1. Критерії, показники та рівні сформованості моральних якостей учнів молодшого шкільного віку

У сучасному освітньому просторі значна увага приділяється формуванню цілісної особистості дитини, де важливим компонентом є розвиток моральних якостей молодших школярів. Усвідомлення моральних норм, здатність до морально обґрунтованих дій, розвиток співчуття, чесності, відповідальності та готовності до взаємодопомоги є ключовими завданнями початкової освіти. Казкотерапія, завдяки своїй унікальній здатності поєднувати розвивальні, виховні та терапевтичні функції, виступає ефективним засобом формування моральних якостей молодших школярів. Вона дозволяє моделювати життєві ситуації в доступній для дітей формі, сприяє розвитку емоційної сфери, уяви та критичного мислення, а також стимулює внутрішню мотивацію до дотримання моральних норм і правил, прийнятих у суспільстві.

Проведення експериментального дослідження у цьому контексті спрямоване на систематичне вивчення процесу формування моральних якостей здобувачів початкової освіти за допомогою казкотерапевтичних методик. Водночас визначення критеріїв, показників і рівнів сформованості моральних якостей дозволяє об'єктивно оцінити ефективність впроваджених педагогічних впливів, виявити динаміку змін у моральному розвитку дітей та розробити рекомендації щодо оптимізації освітнього процесу у даному напрямі.

Експериментальне дослідження було організовано та реалізовано на базі . У ньому брали участь учні 3 - А (26 учнів) та 3 -Б (29 учнів) класів.

Експериментальна частина дослідження мала на меті комплексне оцінювання впливу казкотерапії на формування моральних якостей молодших школярів, а також визначення методичних підходів, що забезпечують ефективність цього

процесу в умовах сучасної початкової школи.

Відповідно до мети дослідження визначено такі завдання:

1. Провести системний аналіз наукових праць з проблеми розвитку моральних якостей молодших школярів та використання казкотерапевтичних технологій у педагогічній практиці.

2. Дослідити теоретичні засади та методичні підходи до застосування казкотерапії як засобу формування моральних якостей в учнів молодшого шкільного віку.

3. Визначити критерії, показники та рівні сформованості моральних якостей молодших школярів в контрольному та експериментальному класах.

4. Розробити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити методику формування моральних якостей здобувачів початкової освіти засобами казкотерапії.

Експериментальне дослідження процесу формування моральних якостей учнів засобами казкотерапії здійснювалося у три етапи (констатувальний, формувальний, контрольний), кожен з яких мав власні цілі та завдання.

Констатувальний етап експерименту передбачав створення та апробацію комплексного діагностичного інструментарію, спрямованого на визначення критеріїв, показників і рівнів сформованості моральних якостей учнів початкових класів. У межах цього етапу здійснювалась організація та проведення систематичних спостережень, анкетування і бесід з учнями з метою встановлення початкового рівня їх моральної вихованості. Крім того, на цьому етапі відбувався науково обґрунтований розподіл учнів на експериментальну та контрольну групи для подальшого порівняльного аналізу ефективності педагогічного впливу на дітей засобами казкотерапії.

Формувальний етап експериментального дослідження передбачав визначення та впровадження педагогічних умов, спрямованих на ефективне формування моральних якостей учнів початкових класів. У межах цього етапу проводилось впровадження різноманітних форм і методів організації освітнього процесу як під час уроків, так і в позаурочній діяльності, з цілеспрямованим

використанням казкотерапії як ключового засобу формування моральних якостей учнів. Крім того, проводилися систематичні спостереження та аналітична фіксація динаміки розвитку моральних якостей учнів, оцінювалася ефективність інтеграції казкотерапевтичних практик в освітній процес. Особлива увага приділялась стимулюванню рефлексії у дітей щодо морального вибору героїв казок, розвитку емпатії, почуття відповідальності, чесності та співчуття, що дозволяло сформувати цілісну систему моральних орієнтирів особистості молодшого школяра.

Контрольний етап дослідження полягав у комплексному аналізі отриманих експериментальних даних та оцінюванні ефективності процесу формування моральних якостей учнів молодшого шкільного віку засобами казкотерапії. На цьому етапі здійснювалося порівняння результатів діагностичних зрізів за визначеними критеріями та показниками, що дозволило виявити динаміку змін у рівнях моральної вихованості дітей. Крім того, проводилося узагальнення та систематизація результатів експерименту, формування висновків щодо доцільності та ефективності впровадження казкотерапевтичних технік в освітній процес початкової школи.

Для реалізації завдань дослідження застосовувався комплекс методів, що включав теоретичні, емпіричні та статистичні підходи. Теоретичні методи передбачали вивчення, аналіз та узагальнення науково-педагогічної та методичної літератури з проблеми формування моральних якостей учнів молодшого шкільного віку, визначення теоретичних основ дослідження, розкриття сутності та змісту ключових понять, а також обґрунтування педагогічних умов формування моральних якостей засобами казкотерапії. Емпіричні методи включали педагогічне спостереження під час уроків та позакласних заходів, проведення бесід, опитувань, анкетування в рамках констатувального та формувального етапів експерименту для визначення рівня сформованості моральних якостей молодших школярів на початку та в кінці дослідження. Статистичні методи забезпечували порівняльний аналіз отриманих результатів та визначення динаміки змін у рівнях сформованості

моральних якостей учнів під впливом казкотерапевтичних впливів.

Рівень сформованості моральних якостей учнів початкових класів оцінювався за чотирма взаємопов'язаними компонентами, кожен із яких відображає окремий аспект морального розвитку дитини та дозволяє здійснити комплексну діагностику ефективності педагогічного впливу засобами використання в освітньому процесу казкотерапевтичних технік (рис. 2.1).

1. Когнітивний компонент – визначає обсяг і глибину знань учнів про моральні норми та цінності, усвідомлення категорій добра і зла, справедливості та несправедливості. Він включає здатність аналізувати поведінку персонажів казок, ідентифікувати моральні дилеми, прогнозувати наслідки вчинків та формулювати власні судження, що відповідають загальноприйнятим у суспільстві моральним вчинкам та етичним принципам.

2. Емоційно-ціннісний компонент – характеризує здатність переживати моральні оцінки та реагувати на них емоційно. Це включає розвиток співпереживання, співчуття, морального гніву у відповідь на негативні дії, радість від позитивних вчинків і почуття морального задоволення. Формування цього компоненту сприяє розвитку моральної чутливості, емпатії та емоційної компетентності, що є важливими чинниками соціальної адаптації дитини.

3. Мотиваційний компонент – виявляє ступінь внутрішньої готовності та прагнення дитини до реалізації моральних норм у повсякденній поведінці. Він охоплює інтерес до морально-ціннісних ситуацій, готовність до відповідальних і добродесних вчинків, прагнення допомагати та підтримувати інших. Цей компонент визначає внутрішню мотивацію до формування позитивних соціальних взаємин і реалізації моральних принципів у життєвих ситуаціях.

4. Діяльнісно-поведінковий компонент – проявляється у конкретних діях, які відображають інтеграцію знань, емоцій і мотиваційних установок. Він демонструє здатність дитини застосовувати моральні знання на практиці, дотримуватися моральних норм у навчальній та соціальній діяльності, брати участь у спільних справах із проявом відповідальності, чесності та співпраці.

Рис. 2.1. Компоненти сформованості моральних якостей здобувачів початкової освіти

Комплексна оцінка цих компонентів дозволяє не лише визначити рівень морального розвитку учнів молодшого шкільного віку, а й виявити слабкі та сильні сторони виховання, що є необхідним для оптимізації педагогічного впливу. У контексті використання казкотерапії така системність дозволяє встановити, яким чином образи, сюжети та моральні конфлікти казок впливають на формування моральних якостей здобувачів початкової освіти, водночас стимулюючи когнітивну активність, емоційний розвиток, мотиваційну сферу та практичну поведінку дітей.

У ході дослідження нами визначено критерії і показники сформованості моральних якостей учнів початкових класів, до яких віднесено (табл. 2.1):

1. *Обізнаність у сфері моральних понять.* Цей критерій відображає рівень розуміння дитиною основоположних категорій добра і зла, справедливості та несправедливості. Він виявляється у здатності молодшого школяра аналізувати вчинки персонажів казок, розпізнавати моральні дилеми, прогнозувати можливі наслідки дій героїв та формулювати власні судження щодо їхньої поведінки відповідно до загальноприйнятих етичних норм. Обізнаність у моральній сфері також передбачає уміння переносити здобуті знання у повсякденні навчальні та ігрові ситуації, що свідчить про усвідомлення морального аспекту людських взаємин та розвиток критичного ставлення до власних і чужих вчинків.

2. *Емоційна оцінка моральних ситуацій.* Даний критерій характеризує

здатність дитини емоційно реагувати на моральні події та ситуації, відображені як у казковому сюжеті, так і в реальному житті. Він проявляється у вмінні співпереживати персонажам та одноліткам, відчувати моральне задоволення від позитивних учинків і внутрішнє невдоволення у випадку порушення моральних норм. Важливим є формування у молодших школярів уміння виражати співчуття, симпатію чи моральний осуд, що виявляється у реакціях співпереживання, підтримки або неприйняття несправедливості. Емоційна чутливість і емпатійність стають основою адекватного ставлення до соціальних ситуацій, сприяючи збереженню та підтримці моральних цінностей у власній поведінці дитини.

3. Готовність до морально відповідальних вчинків. Цей критерій відображає внутрішню налаштованість молодших школярів на реалізацію моральних норм у повсякденній поведінці. Він проявляється в інтересі до морально-ціннісних питань, прагненні діяти відповідально, допомагати та підтримувати інших, дотримуватися принципів чесності й справедливості. Важливим аспектом є усвідомлення дитиною значущості власних учинків для оточення, розуміння їхнього впливу на міжособистісні взаємини та загальну моральну атмосферу колективу. Готовність до морально відповідальних дій свідчить про сформовану внутрішню мотивацію дитини до створення позитивних соціальних контактів і прагнення реалізовувати моральні ідеали у щоденних життєвих ситуаціях.

4. Здатність до морально відповідальної поведінки. Цей критерій характеризує практичний вимір морального розвитку дитини та виявляється у здатності застосовувати набуті знання про добро і зло в реальних життєвих ситуаціях. Він включає дотримання моральних норм у навчальній діяльності та міжособистісному спілкуванні, прояви відповідальності, чесності й готовності до співпраці у колективних справах. Важливим аспектом є інтеграція емоційних переживань і мотиваційних установок у практичну поведінку, що дозволяє дитині узгоджувати власні моральні судження з конкретними діями. Реалізація моральних знань та установок відображає не лише засвоєння

абстрактних понять, а й їхнє втілення у повсякденному житті, що є показником сформованості цілісної системи моральних орієнтацій і готовності діяти відповідно до них у різних соціальних контекстах.

Таблиця 2.1

**Критерії і показники сформованості моральних якостей учнів
початкових класів**

№	Компоненти	Критерії	Показники
1.	Когнітивний	Обізнаність у сфері моральних понять	- усвідомлення категорій добра і зла; - здатність ідентифікувати моральні дилеми; - вміння прогнозувати наслідки вчинків
2.	Емоційно-ціннісний	Емоційна оцінка моральних ситуацій	- прояв співпереживання та співчуття; - реакція на порушення моральних норм; - радість та задоволення від позитивних вчинків
3.	Мотиваційний	Готовність до морально відповідальних вчинків	- інтерес до морально-ціннісних ситуацій; - прагнення допомагати та підтримувати інших; - намір реалізовувати моральні принципи в повсякденній поведінці
4.	Діяльнісно-поведінковий	Здатність до морально відповідальної поведінки	- дотримання моральних норм у навчальній діяльності; - прояв відповідальності, чесності та співпраці у спільних справах; - здатність інтегрувати знання, почуття та наміри у поведінкові дії

Відповідно до сформульованих критеріїв і показників нами визначено рівні сформованості моральних якостей учнів молодшого шкільного віку: високий, достатній, середній і початковий. Охарактеризуємо кожен із них:

✓ *Високий рівень.* Учні демонструють глибоке усвідомлення моральних понять, чітко розрізняють добро і зло, здатні правильно ідентифікувати моральні дилеми та прогнозувати наслідки власних і чужих вчинків. Вони виявляють високий рівень емпатії, співпереживають і щиро реагують на моральні ситуації, виявляючи співчуття, обурення чи моральний осуд у разі порушення етичних норм. Для них характерний стійкий інтерес до морально-

ціннісних проблем, прагнення допомагати іншим, підтримувати справедливість і керуватися моральними принципами у повсякденній поведінці. У діяльності діти стабільно дотримуються моральних норм, проявляють відповідальність, чесність і здатність до ефективної співпраці. В їхній поведінці простежується гармонійна інтеграція знань, емоційних переживань і мотиваційних установок.

✓ *Достатній рівень.* Учні загалом орієнтуються в моральних категоріях і здатні пояснити відмінності між добром і злом, хоча інколи допускають неточності в аналізі моральних ситуацій. Вони вміють прогнозувати наслідки поведінки, проте не завжди роблять це послідовно. Емоційна реакція на моральні ситуації достатньо виражена: школярі співпереживають героям казок і одноліткам, однак не завжди демонструють глибоке співчуття. Мотивація до морально відповідальної поведінки у них в основному позитивна – вони прагнуть діяти доброчесно, допомагати іншим, але ці наміри ще не завжди відзначаються стійкістю. У діяльності діти намагаються дотримуватися моральних норм, проявляють відповідальність і співпрацю, проте їхня поведінка може залежати від зовнішнього контролю з боку дорослих.

✓ *Середній рівень.* Учні володіють лише фрагментарними знаннями про моральні категорії: вони здатні назвати приклади добрих і поганих вчинків, але мають труднощі з аргументуванням моральних суджень та прогнозуванням наслідків поведінки. Їхні емоційні реакції на моральні ситуації є нестійкими: співчуття та емпатія виникають епізодично, часто залишаючись поверхневими. Мотивація до морально відповідальної поведінки носить ситуативний характер – дитина може прагнути допомогти чи діяти правильно, але не завжди реалізує ці наміри на практиці. У реальних ситуаціях учні здебільшого дотримуються моральних норм під впливом зовнішніх вимог або заохочень, прояви відповідальності та співпраці є нестабільними.

✓ *Початковий рівень.* Учні мають недостатнє уявлення про моральні категорії та цінності: їхні знання поверхові, часто плутані або формальні. Вони відчують труднощі з аналізом вчинків, не вміють прогнозувати наслідки дій та практично не здатні формулювати власні моральні судження. Емоційні

реакції на моральні ситуації слабо виражені: співчуття та емпатія виникають рідко й не мають глибини. Мотивація до моральної поведінки практично не сформована – дитина не виявляє інтересу до морально-ціннісних питань і часто діє імпульсивно. Поведінка характеризується невмінням дотримуватися моральних норм без постійного зовнішнього контролю; відсутні прояви відповідальності та готовності до співпраці.

Отже, визначені нами критерії, показники та рівні сформованості моральних якостей учнів молодшого шкільного віку уможливили подальший хід проведення експериментального дослідження. Вони стали методологічною основою для систематизації та об'єктивного вимірювання рівня морального розвитку дітей, що забезпечило цілісність, наукову обґрунтованість та достовірність отриманих результатів.

У ході дослідно-експериментальної роботи для первинного виявлення рівнів сформованості моральних якостей молодших школярів нами було застосовано комплекс діагностичних методів, що забезпечили можливість отримання об'єктивних і різнобічних даних. Зокрема, було організовано й проведено такі заходи:

1. Бесіди з учителями та учнями, спрямовані на з'ясування уявлень дітей про моральні норми, їх розуміння категорій добра і зла, а також на отримання додаткової інформації від учителів щодо проявів моральних якостей здобувачів початкової освіти в освітньому процесі.

2. Педагогічне спостереження за спілкуванням і діяльністю дітей як під час уроків, так і в позаурочний час. Особлива увага приділялася аналізу поведінки учнів під час інтерактивних форм роботи, зокрема при використанні казкотерапії та казкових сюжетів, що дозволило простежити реакції дітей на моральні ситуації, їх здатність співпереживати та співпрацювати.

3. Аналіз дій учнів у процесі вирішення проблемних ситуацій і моральних дилем, що дало можливість виявити рівень сформованості умінь прогнозувати наслідки власних вчинків, аргументувати моральний вибір та інтегрувати знання, емоції й наміри у практичну поведінку.

4. Виконання спеціально розроблених завдань морального змісту, які передбачали оцінку запропонованих життєвих ситуацій, визначення правильності чи помилковості вчинків героїв, а також формулювання власних суджень та варіантів поведінки.

5. Анкетування учнів, яке дало змогу виявити рівень обізнаності у сфері моральних понять, інтересів до морально-ціннісних ситуацій, готовність діяти відповідально та дотримуватися моральних норм у повсякденній поведінці.

Запропонований комплекс методів дозволив отримати систематизовану інформацію про рівні сформованості моральних якостей учнів молодшого шкільного віку та забезпечив надійність діагностичного інструментарію експериментального дослідження.

Під час проведення педагогічного експерименту нами було проведено бесіди із вчителями початкових класів, які дали змогу з'ясувати їхні спостереження щодо особливостей прояву моральних якостей учнів у навчальному процесі та позаурочній діяльності. У ході бесід учителі відзначали, наскільки діти орієнтуються у моральних нормах, чи здатні вони співчувати, допомагати одноліткам, дотримуватися правил співжиття у колективі. Особлива увага приділялася питанням формування у молодших школярів таких рис, як відповідальність, чесність, доброзичливість, що безпосередньо виявляються у щоденних навчально-виховних ситуаціях.

Паралельно з цим проводилися бесіди з учнями, які мали на меті виявити їхнє розуміння категорій добра і зла, справедливості й несправедливості, здатність відрізнити позитивні та негативні вчинки персонажів казок чи власних однолітків. Запитання були сформульовані у доступній для дітей формі. Так, учням пропонувалося оцінити дії героїв знайомих українських казкових сюжетів: «Чому Котигорошко завжди захищає своїх друзів і братів?», «Чи правильно зробили брати, коли залишили сестру в біді у казці «Кирило Кожум'яка»?», «Чому Лисичка з казки «Лисичка та Журавель» вчинила несправедливо?» або «Чи справедливо повівся пан із Солом'яним бичком?». Діти мали пояснити, чому той чи інший вчинок є добрим чи поганим, а також

спрогнозувати, які наслідки він може мати для інших («Що станеться, якщо Котигорошко не допоможе своїм братам?», «Як почувається Журавель, коли Лисичка його обманює?» тощо). Особливу увагу звертали на емоційні реакції: чи співпереживає дитина героям казки («Що ти відчуваєш, коли Кирило Кожум'яка рятує людей від змія?»), чи проявляє співчуття і симпатію («Як ти думаєш, як почувається Солом'яний бичок, коли його зловив пан?»), чи відчуває обурення при несправедливих вчинках («Чи справедливо, що Лисичка обдурила Журавля?»). Відповіді фіксувалися у вигляді коротких характеристик («демонструє співчуття», «виявляє обурення», «посміхається у відповідь»), що дозволяло об'єктивніше оцінити рівень емоційної залученості.

Важливим інструментом дослідження виступало педагогічне спостереження за поведінкою учнів як під час навчальних занять, так і в позаурочній діяльності. Воно дозволяло простежити безпосередні прояви моральних якостей у природних умовах: реакцію на успіхи та невдачі однокласників, ставлення до правил шкільного життя, готовність співпрацювати у групових формах роботи, ставлення до слабших або тих, хто потребує допомоги. Усі ці прояви систематично фіксувалися в діагностичних картах, де відображалися конкретні поведінкові реакції школярів відповідно до визначених критеріїв. Наприклад, за когнітивним критерієм спостерігалось, чи здатна дитина аргументувати свою поведінку («пояснив, чому допоміг товаришеві»; «обґрунтував, чому не можна обманювати»). За емоційним критерієм у карті зазначалося: «радіє успіхам однокласників», «виражає співчуття до тих, хто зазнав невдачі», «виявляє обурення у випадках порушення правил». За мотиваційним критерієм фіксувалися ініціативні дії: «добровільно запропонував допомогу», «проявив бажання брати участь у спільній справі», «звернув увагу на потреби інших». За діяльнісно-поведінковим критерієм відзначалися конкретні вчинки: «дотримувався правил гри», «чесно виконував завдання у групі», «виявив відповідальність при спільному проєкті».

Не менш важливим етапом було залучення учнів до вирішення моральних проблемних ситуацій і завдань, які моделювали реальні життєві обставини. Це

дозволяло виявити рівень їхньої здатності прогнозувати наслідки власних учинків, аргументувати моральний вибір, проявляти готовність інтегрувати знання, почуття та наміри у конкретних поведінкових діях. Окрім казкових ситуацій, учням 3 класу пропонувалися короткі життєві завдання морального змісту, близькі до їхнього досвіду: «Твій однокласник забув пенал і просить у тебе ручку. Як ти вчиниш?», «На перерві твій однокласник упав і розплакався. Що ти зробиш?», «У грі хтось не дотримується правил. Як ти відреагуєш? Які будуть твої дії?». Такі завдання дозволяли простежити не лише розуміння дітьми моральних норм, а й їхнє емоційне ставлення та готовність діяти у конкретних ситуаціях. Відповіді фіксувалися у спеціальних діагностичних картках спостереження, де для кожного школяра за кожним критерієм відзначався рівень прояву відповідних характеристик. Наприклад, якщо дитина чітко пояснювала, чому вчинок героя є правильним або неправильним, і могла обґрунтувати наслідки такої поведінки, їй зараховувався високий рівень за когнітивним критерієм. Якщо ж учень наводив поверхові пояснення або плунав моральні категорії, рівень визначався як середній чи початковий.

У ході дослідження з метою визначення рівнів сформованості моральних якостей учнів молодшого шкільного віку було проведено анкетування. Анкета містила 12 запитань, кожне з яких відображало один із чотирьох компонентів морального розвитку: когнітивний, емоційний, мотиваційний та діяльнісно-поведінковий. Запитання формулювалися у доступній для учнів формі та передбачали три варіанти відповіді: «так», «ні», «інколи». Для оцінювання відповідей застосовувалася бальна система, що дозволяла кількісно визначити рівень сформованості моральних якостей кожного учня. Так, відповідь «так» оцінювалася у 3 бали, «інколи» – 2 бали, «ні» – 1 бал. Максимальна можлива кількість балів для одного учня становила 36 балів, мінімальна – 12 балів.

Серед запитань, які пропонувалися третьокласникам були такі:

1. Я розумію, що таке добро і зло.
2. Я можу сказати, який вчинок персонажа казки чи друга правильний, а який – неправильний.

3. Я можу передбачити, що станеться, якщо герой казки чи однокласник вчинить неправильно.

4. Мені хочеться допомогти персонажеві казки чи однокласнику, якщо він у біді.

5. Я відчуваю радість, коли герой казки робить добрі вчинки.

6. Мене засмучує або обурює, якщо хтось чинить неправильно чи ображає інших.

7. Мені цікаво думати про те, як чинити правильно у різних ситуаціях.

8. Я стараюся допомагати однокласникам, якщо бачу, що вони потребують допомоги.

9. Я прагну робити вчинки, які допомагають іншим і підтримують дружбу.

10. Я дотримуюся правил класу та школи під час уроків та ігор.

11. Я проявляю чесність, якщо граю чи працюю у групі з дітьми.

12. Я намагаюся поєднувати знання про добро і зло з тим, як поведжуся з іншими, щоб мої дії були справедливими і правильними.

Результати анкетування були зафіксовані у спеціальних діагностичних картках, які дозволяли зіставляти відповіді кожного учня із визначеними критеріями та показниками морального розвитку.

Таблиця 2.2

**Діагностична карта сформованості моральних якостей учнів
(за результатами проведеного анкетування)**

№ п/п	ППП учня	Критерій	Показник	Бали
1.				
2.				
3.				

Таким чином, застосування комплексу методів (бесіди, педагогічне спостереження, аналіз дій у проблемних ситуаціях, анкетування) дало змогу отримати багатогранну картину сформованості моральних якостей учнів

молодшого шкільного віку та забезпечило наукову обґрунтованість і достовірність результатів експериментального дослідження.

Проведене дослідження на констатувальному етапі експерименту на основі узагальнення й аналізу даних за результатами проведених бесід, спостережень, анкетування й вирішення учнями проблемних завдань і ситуацій морального вибору дало нам змогу виявити рівні сформованості моральних якостей здобувачів початкової освіти.

Результати педагогічного експерименту подано у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

**Рівні сформованості моральних якостей здобувачів початкової освіти
(констатувальний етап експерименту)**

Рівні	З-А (КГ)		З-Б (ЕГ)	
	к-ть учнів	%	к-ть учнів	%
Високий	4	15,4	5	17,2
Достатній	7	26,9	8	27,6
Середній	10	38,5	11	37,9
Початковий	5	19,2	5	17,2

Результати констатувального етапу експериментального дослідження демонструють розподіл учнів початкових класів за рівнями сформованості моральних якостей у контрольній (З-А) та експериментальній (З-Б) групах. У контрольній групі (З-А) високий рівень моральних якостей виявлено у 4 учнів (15,4 %), достатній – у 7 учнів (26,9 %), середній – у 10 учнів (38,5 %), а початковий – у 5 учнів (19,2 %). Аналіз результатів експериментальної групи (З-Б) показав, що 5 учнів (17,2 %) продемонстрували високий рівень моральних якостей, 8 учнів (27,6 %) – достатній, 11 учнів (37,9 %) – середній, а початковий рівень мали 5 учнів (17,2 %). Зіставлення результатів обох груп свідчить, що переважна більшість учнів демонструє середній та достатній рівні сформованості моральних якостей, що відповідає очікуваним показникам на

етапі констатування. Ці дані слугують вихідним підґрунтям для подальшого формувального етапу педагогічного експерименту.

Отримані дані експериментального дослідження показано на рис. 2.2.

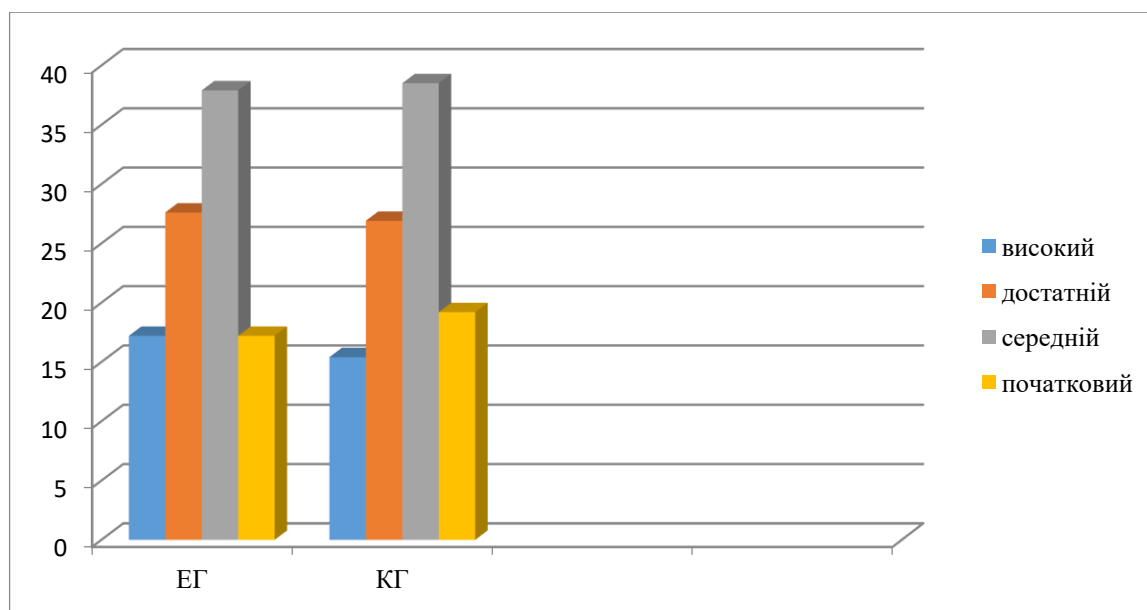

Рис. 2.2. Рівні сформованості моральних якостей здобувачів початкової освіти (констатувальний етап експерименту)

Отже, у ході експериментально-дослідної роботи було проведено констатувальний етап експерименту з метою подальшої перевірки ефективності застосування казкотерапії для формування моральних якостей учнів молодшого шкільного віку. Узагальнення отриманих результатів демонструє, що більшість учнів контрольної та експериментальної групи характеризуються середнім та достатнім рівнями сформованості моральних якостей, що свідчить про необхідність систематичної роботи щодо розвитку моральних орієнтирів та морально відповідальної поведінки дітей, а також створює вихідні умови для подальшого формувального етапу експерименту, на якому буде реалізовано педагогічні засоби, спрямовані на розвиток моральних якостей учнів.

2.2. Методика формування моральних якостей здобувачів початкової освіти засобами казкотерапії

У межах експериментально-дослідної роботи була розроблена та апробована методика формування моральних якостей учнів початкової школи

засобами казкотерапії. Методика передбачає цілісну інтеграцію навчальної та виховної діяльності, у рамках якої казка виступає як провідний інструмент розвитку моральних цінностей. Експериментальна перевірка методики здійснювалася на базі _____ за участю учнів 3-А (контрольний) та 3 -Б (експериментальний) класів.

Метою формувального етапу експериментального дослідження було розроблення та впровадження в освітній процес початкової школи системної методики формування моральних якостей учнів засобами казкотерапії. Для реалізації цього завдання здійснено відбір дидактичних завдань, навчально-пізнавальних вправ, проблемних ситуацій моральної спрямованості та спеціально адаптованих казкотерапевтичних матеріалів, що відповідали віковим та психологічним особливостям учнів 3 класу.

У контексті цього дослідження визначимо мету та структуру розробленої нами методики формування моральних якостей учнів молодшого шкільного віку засобами казкотерапії (рис. 2.3).

Метою методики є формування моральних якостей молодших школярів засобами використання казкотерапевтичних технік в освітньому процесі.

Основними структурно-функціональними блоками цієї методики є:

1. Підготовчий блок:

- визначення навчальних і виховних цілей з урахуванням вікових особливостей учнів;
- відбір казкотерапевтичного матеріалу (казкові сюжети, моральні дилеми, проблемні ситуації тощо);
- підготовка дидактичних завдань і вправ, орієнтованих на формування когнітивного, емоційно-ціннісного, мотиваційного та діяльнісно-поведінкового компонентів моральних якостей учнів молодшого шкільного віку;
- розробка інструкцій для організації уроків і позаурочних занять із використанням казкотерапії.

2. Організаційно-методичний блок:

- визначення форм роботи: уроки, сюжетно-рольові ігри, інсценізації, обговорення казкотерапевтичних ситуацій, дискусії;

- розробка методичних прийомів для активного залучення учнів: постановка питань морального характеру, аналіз дій персонажів, обговорення моральних дилем, створення альтернативних сюжетів;

- врахування принципів науковості, послідовності, наочності, доступності та індивідуалізації навчання.

3. Практичний блок:

- проведення занять із включенням казкотерапевтичного матеріалу;
- використання вправ для аналізу моральних дилем казкових персонажів;
- інсценування сюжетів казок для розвитку емпатії, співпереживання, співчуття та готовності до морально відповідальної поведінки;
- стимулювання рефлексії та обговорень моральних аспектів поведінки;
- формування навичок інтеграції моральних знань, емоційного ставлення та мотивації у практичну діяльність учнів.

4. Контрольно-рефлексивний блок:

- систематичне спостереження за поведінкою учнів під час уроків та позаурочних занять;
- анкетування, бесіди та інші методи діагностики рівня сформованості моральних якостей;
- аналіз і оцінка результатів з метою коригування освітнього процесу;
- рефлексія учнів над власною поведінкою та моральними рішеннями в контексті казкотерапевтичних ситуацій.

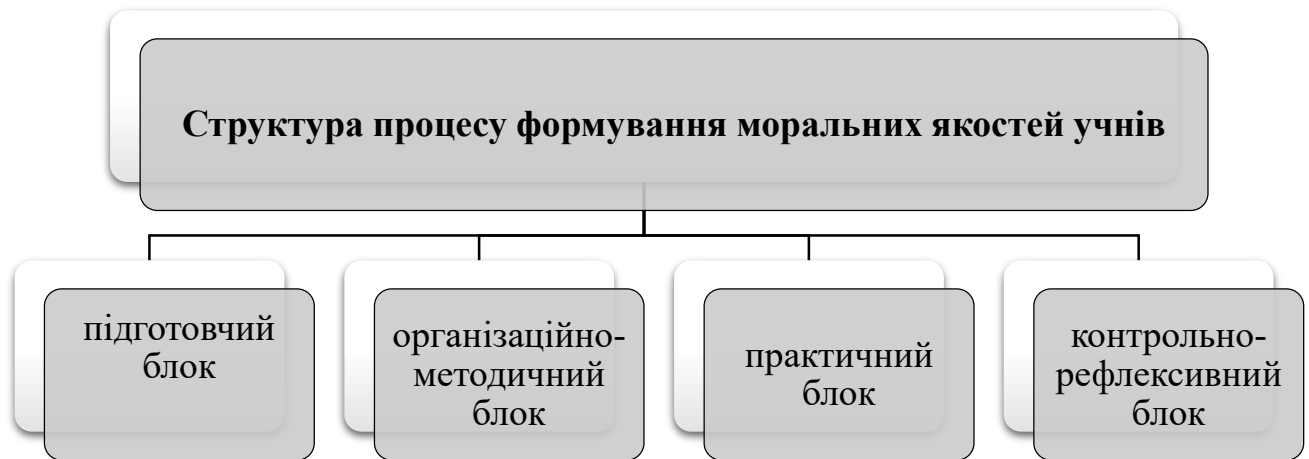

Рис. 2.3. Організаційно-функціональна структура процесу формування моральних якостей здобувачів початкової освіти засобами казкотерапії

Підготовчий блок передбачав системну роботу з планування освітнього процесу та підготовки матеріалів для формування моральних якостей учнів засобами казкотерапії. На цьому етапі було визначено конкретні навчальні та виховні цілі з урахуванням вікових особливостей учнів 3-х класів, зокрема розвиток емпатії, співпереживання, навичок морального вибору та усвідомлення цінностей доброчесності. Було здійснено відбір казкотерапевтичного матеріалу, включно з казковими сюжетами, що моделюють моральні дилеми, проблемними ситуаціями для обговорення та інсценізації, а також адаптованими текстами казок для створення інтерактивного середовища. Для кожного заняття розроблялися дидактичні завдання та вправи, спрямовані на формування когнітивного компонента (аналіз дій персонажів, визначення моральних норм), емоційно-ціннісного компонента (обговорення почуттів та мотивів героїв), мотиваційного компонента (заохочення до морально відповідальної поведінки) та діяльнісно-поведінкового компонента (інсценування сюжетів, рольові ігри). Крім того, були підготовлені детальні інструкції для організації уроків та позаурочних занять, що включали рекомендації щодо ведення обговорень, постановки питань морального характеру та стимулювання рефлексії учнів. Наприклад, для однієї з вправ учням пропонувалося уявити себе на місці персонажа казки, визначити правильний вихід із конфліктної ситуації та обґрунтувати свій вибір,

що формувало моральне судження й емоційну чутливість.

При визначенні змістової складової системи роботи з формування моральних якостей учнів 3-х класів ми опиралися на Державний стандарт початкової освіти, навчальну програму та підручник О. Савченко «Літературне читання» для 3 класу. Проведений аналіз підручника показав наявність значної кількості творів різних жанрів, зокрема казкотерапевтичних текстів, усної народної творчості, літературних казок, а також кращих зразків класичної та сучасної літератури, які сприяють моральному вихованню молодших школярів, розвитку у них ціннісних орієнтирів, етичних ставлень та формуванню позитивних соціальних і моральних якостей. У ході формувального етапу педагогічного експерименту на уроках літературного читання були використані та запропоновані учням для читання та аналізу казки, що дозволяють моделювати поведінкові ситуації, розвивати емоційну сферу дітей, формувати навички вирішення конфліктів і сприяти внутрішній саморегуляції. Для читання дітям були запропоновані казки: «Коротульки з Квіtkового міста» (М. Носов), «Біда навчить» (Леся Українка), «Бурулька» (О. Іваненко), «Зайчаткова казочка» (Ю. Ярмиш), «Кисличка» (О. Іваненко), «Куди пішли мурашки» (В. Сухомлинський) та українські народні казки «Залізний вовк», «Кирило Кожум'яка», «Козак Мамарига», «Про жар-птицю та вовка» та ін.

Організаційно-методичний блок передбачав визначення форм роботи, методичних прийомів та принципів організації занять із казкотерапії для активного формування моральних якостей учнів експериментальної групи. Організація педагогічної діяльності була побудована на засадах загальнопедагогічних принципів, що забезпечують цілісність та ефективність освітнього процесу: науковості навчання, систематичності та послідовності у поданні навчального матеріалу, тісного зв'язку теорії з практикою, наочності та доступності освітнього контенту, а також індивідуалізації та диференціації навчання з урахуванням вікових, психофізіологічних та особистісних особливостей учнів. Особливу увагу приділено створенню умов для активного залучення учнів у художньо-мовленнєву та пізнавальну діяльність,

стимулюванню емоційного включення та формуванню цілісної особистості. Це забезпечувалося через використання сюжетно-рольових ігор, інсценізацій, драматизацій, дискусій та обговорень казкотерапевтичних ситуацій, які сприяють розвитку емоційної чутливості, моральної рефлексії, здатності приймати етичні рішення та інтегрувати моральні знання у повсякденну поведінку та діяльність особистості.

Методика передбачала системне використання казок у різних формах діяльності: під час уроків української мови, читання, інтегрованих курсів та позаурочних заходів, спрямованих на розвиток моральної компетентності дітей. У процесі освітньої діяльності застосовувалися інтерактивні вправи, обговорення сюжетів казок, рольові ігри, аналіз моральних дилем та прогнозування наслідків дій персонажів. Такий підхід сприяв формуванню когнітивного, емоційно-ціннісного, мотиваційного та діяльнісно-поведінкового компонентів морального розвитку учнів, розвитку здатності до моральної оцінки вчинків та інтеграції знань і моральних установок у власну поведінку.

Для формування моральних якостей здобувачів початкової освіти в експериментальному класі застосовувалися різноманітні методи та прийоми: традиційні – читання, переказ, бесіда, запитання, інсценізація, драматизація; творчі – методи аналогії, фантазування; специфічні казкотерапевтичні прийоми – аналіз моральних дилем, пошук значень слів і висловів, пояснення моральних категорій, доповнення, пригадування та вигадкування нових сюжетів. Такий комплексний підхід дозволяв не лише ознайомити учнів із моральними нормами та цінностями, але й забезпечував розвиток емоційної чутливості, співпереживання, здатності приймати моральні рішення та інтегрувати отримані знання в практичну діяльність та поведінку. На цьому етапі були визначені такі форми роботи, як сюжетно-рольові ігри, інсценізації казок, обговорення казкотерапевтичних ситуацій, дискусії та групові обговорення моральних дилем казкових персонажів тощо.

Наведемо приклади вправ і завдань, які застосовувалися у ході експериментально-дослідної роботи для формування моральних якостей

молодших школярів засобами казкотерапевтичних технік:

1. Вправи для аналізу моральних дилем персонажів:

- Обговорення ситуацій у казках «Кисличка» (О. Іваненко), «Бурулька» (О. Іваненко) та «Зайчаткова казочка» (Ю. Ярмиш) – учні оцінюють дії героїв, визначають правильні та неправильні вчинки, формулюють власну думку щодо мотивів персонажів.

- Завдання «Як би ти вчинив на місці героя?» – учні обирають альтернативний шлях поведінки казкового персонажа, обґрунтовують свій вибір і аналізують моральні наслідки.

- Вправа «Моральні дилеми» на прикладі казок «Кирило Кожум'яка», «Залізний вовк», «Козак Мамарига» – учні визначають, який вчинок персонажа є морально прийнятним, а який суперечить цінностям, та пояснюють свій вибір.

2. Інсценізації та сюжетно-рольові ігри:

- Розігрування сцен із казок «Бурулька», «Зайчаткова казочка», «Кисличка» – учні відтворюють емоційні та моральні реакції героїв, що сприяє розвитку емпатії, співпереживання та відповідальності.

- Рольові ігри «Конфлікт і рішення» на прикладі «Кирило Кожум'яка», «Залізний вовк» та «Про жар-птицю та вовка» – учні моделюють конфліктні ситуації, шукають оптимальні шляхи розв'язання і обговорюють прояви чесності, мужності та доброчесності.

- Вправа «Заміни героя» – учні обирають іншого персонажа казки і переосмислюють розвиток подій його очима, аналізуючи моральні цінності та етичні вибори.

3. Моделювання альтернативних сюжетів:

- Завдання «Придумай інший фінал» у казках «Козак Мамарига», «Про жар-птицю та вовка», «Залізний вовк» та «Кирило Кожум'яка» – учні створюють власні версії подій, обговорюють моральні наслідки, співставляють їх із діями оригінальних персонажів.

- Вправа «Що б ти змінив?» – учні пропонують альтернативні способи вирішення конфліктів у сюжетах казок та пояснюють, які чесноти вони

підкреслюють у своїх варіантах.

4. Рефлексивні та аналітичні завдання:

- Письмове завдання «Що я взяв із казки для себе?» – аналіз моральних уроків, які учні можуть застосувати у повсякденному житті.
- Усна бесіда «Порівняй себе з героєм» – учні аналізують власну поведінку у життєвих ситуаціях через призму дій казкових персонажів.
- Таблиці морального вибору – учні розставляють дії персонажів за ступенем доброчесності, формулюють аргументи та розвивають критичне мислення.
- Вправа «Моральна шкала» – учні оцінюють дії персонажів за рівнем прояву чеснот: сміливості, співчуття, відповідальності.

5. Інтеграційні вправи для перенесення знань у практичну діяльність:

- Завдання «Як застосувати урок казки в житті?» – обговорення способів перенесення моральних уроків у взаємодію з однолітками, дорослими та у колективі.
- Малювання ілюстрацій до казкових ситуацій із позначенням моральних рішень персонажів і власних альтернативних рішень.
- Вправа «Щоденник моральних вчинків» – учні протягом тижня записують приклади власних етичних рішень та їхні наслідки.

6. Групові дискусії та аналіз колективних рішень:

- Обговорення казок «Коротульки з Квіtkового міста» (М. Носов), «Біда навчить» (Л. Українка), «Кисличка» (О. Іваненко) – учні висловлюють різні точки зору щодо поведінки персонажів і виробляють спільні правила морального поведіння.
- Дискусія «Що добре, а що погано?» – учні аналізують дії казкових героїв, аргументують свої оцінки та формують колективне розуміння моральних норм.
- Вправа «Моральний вибір» – учні у групах розробляють план дій для героїв казок у складних ситуаціях, обґрунтовуючи моральний вибір.

Практичний блок передбачав безпосереднє впровадження

казкотерапевтичного матеріалу в освітній процес через систематичне проведення занять із використанням обраних казок, таких як «Коротульки з Квіткового міста» (М. Носов), «Біда навчить» (Леся Українка), «Бурулька» (О. Іваненко), «Зайчаткова казочка» (Ю. Ярмиш), «Кисличка» (О. Іваненко), «Куди пішли мурашки» (В. Сухомлинський) та українські народні казки «Залізний вовк», «Кирило Кожум'яка», «Козак Мамарига», «Про жар-птицю та вовка». На уроках учні виконували вправи, спрямовані на аналіз моральних дилем персонажів: вони обговорювали мотиви вчинків героїв, оцінювали їхню поведінку з позицій доброчесності та етичних норм, формулювали власні судження та пропонували альтернативні варіанти дій.

У процесі формувального етапу для активного залучення учнів використовувалися різноманітні методичні прийоми, інтегровані у казкотерапевтичну діяльність. Дітям ставилися питання морального характеру, що спонукали їх до аналізу дій казкових персонажів та усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків у поведінці героїв. Наприклад, під час обговорення казки «Біда навчить» (Л. Українка) учні аналізували вчинки героїв, порівнювали їх із власними можливими діями, відповідали на питання «Що б ти зробив на місці героя?» або «Чому персонаж вчинив саме так?», що сприяло розвитку морального судження та саморефлексії.

Важливим прийомом було моделювання альтернативних сюжетів: учні пропонували власні варіанти розвитку подій у казках, наприклад у «Кирило Кожум'яка» або українських народних казках «Залізний вовк» та «Козак Мамарига». Вони обирали інший шлях розв'язання конфлікту між персонажами, аналізували можливі наслідки цих рішень для героїв та для інших учасників сюжету, обговорювали, які моральні принципи та цінності відображаються в кожному варіанті, і визначали, які риси характеру, такі як сміливість, чесність, співчуття чи відповідальність, проявляються у героїв. Крім того, учні порівнювали запропоновані альтернативи зі стандартним розвитком сюжету, обговорювали переваги та недоліки кожного вибору, що сприяло розвитку критичного мислення, умінню прогнозувати наслідки власних дій і

формуванню здатності до морального судження. Такий прийом стимулював у дітей ініціативність, творчість та активну участь у колективних дискусіях, що є важливими складовими соціальної та емоційної компетентності.

Для розвитку емпатії, співпереживання та моральної відповідальності широко використовувалися інсценізації та сюжетно-рольові ігри. Так, у казках «Бурулька» (О. Іваненко) та «Зайчаткова казочка» (Ю. Ярмиш) учні розігрували сцени, моделюючи емоційні та моральні реакції героїв у складних ситуаціях, що дозволяло відчувати емоції інших та усвідомити наслідки власних вчинків. Під час інсценування учні не лише відтворювали поведінку персонажів, але й аналізували мотиви їхніх дій, обговорювали альтернативні варіанти розвитку подій і формували власні моральні висновки. Наприклад, у казці «Бурулька» діти моделювали ситуації, коли герої зіштовхувалися з вибором між особистою вигодою та допомогою іншим, що стимулювало розвиток здатності до морального судження та співчуття. У сюжетно-рольових іграх на основі «Зайчатової казочки» учні порівнювали власні дії з поведінкою героїв, обговорювали етичні наслідки своїх рішень і виробляли навички конструктивної взаємодії в колективі. Такі вправи формували у дітей усвідомлення цінності взаємоповаги, відповідальності та соціальної солідарності, сприяли розвитку емоційної чутливості та внутрішньої мотивації до морально прийнятної поведінки.

Обговорення казкотерапевтичних ситуацій супроводжувалося аналізом моральних дилем персонажів, як-от у казці «Кисличка» (О. Іваненко), де учні визначали, які дії героїв відповідають принципам доброчесності, а які порушують моральні норми. Під час роботи над дилемами діти аргументували свої судження, порівнювали власні цінності з поведінкою персонажів і пропонували альтернативні рішення проблемних ситуацій. Подібні вправи стимулювали розвиток критичного мислення, здатності до морального оцінювання, усвідомлення етичних норм та формування моральних установок, таких як справедливість, відповідальність, співчуття та чесність. Крім того, колективне обговорення ситуацій сприяло розвитку комунікативних навичок,

умінню слухати і поважати думку інших, а також навичок прийняття морально обґрунтованих рішень у повсякденному житті.

Для стимулювання саморефлексії та інтеграції моральних знань у практичну поведінку було організовувано дискусії після інсценувань та колективних обговорень. Учні порівнювали власну поведінку з поведінкою казкових героїв, обговорювали можливі альтернативні рішення, оцінювали їхні етичні та соціальні наслідки. Наприклад, після читання та обговорення казки «Куди пішли мурашки» (В. Сухомлинський) учні висловлювали власні судження щодо принципів взаємодії, колективної відповідальності та справедливості, що сприяло формуванню моральних цінностей, соціальних умінь і поведінкових навичок. Використовувалися ілюстрації, картки для групової роботи, набори для рольових ігор та наочні схеми моральних дилем, що сприяло активній участі всіх учнів незалежно від індивідуальних особливостей розвитку мовлення, емоційної чутливості та мотивації.

Інсценування сюжетів та сюжетно-рольові ігри відігравали ключову роль у розвитку емпатії, співпереживання, співчуття та моральної відповідальності. Наприклад, під час роботи з казками «Бурулька» та «Зайчаткова казочка» учні відтворювали поведінку персонажів у складних моральних ситуаціях, моделюючи їхні емоційні реакції та взаємодію з іншими героями, що сприяло глибшому розумінню наслідків власних вчинків. Для стимулювання рефлексії та усвідомлення моральних аспектів поведінки застосовувалися дискусії, обговорення та моделювання альтернативних сюжетів («Кирило Кожум'яка», «Залізний вовк»), у яких учні порівнювали різні варіанти розвитку подій та оцінювали прояви чесності, сміливості, відповідальності та співчуття.

Практичний блок включав формування навичок інтеграції моральних знань, емоційного ставлення та мотивації у повсякденну діяльність учнів. Завдяки поєднанню аналізу, інсценування та обговорень, учні навчалися переносити отримані знання та моральні установки на реальні життєві ситуації, розвивали здатність самостійно приймати етичні рішення та демонструвати моральну поведінку у взаємодії з однолітками, педагогами та сім'єю.

Контрольно-рефлексивний блок мав ключове значення для оцінювання ефективності формування моральних якостей молодших школярів засобами казкотерапії та включав комплекс систематичних спостережень, анкетувань, бесід і практичних завдань. Систематичне спостереження здійснювалося під час уроків літературного читання, сюжетно-рольових ігор, інсценізацій та позаурочних занять із казкотерапевтичним матеріалом. Під час цього етапу було зафіксовано прояви моральних якостей учнів, таких як співчуття, емпатія, справедливість, відповідальність і здатність до морального вибору, здійснено аналіз взаємодії дітей у колективі і їх поведінку у конфліктних або проблемних ситуаціях казок («Кирило Кожум'яка», «Залізний вовк», «Козак Мамарига»).

Для глибинної діагностики рівня сформованості моральних якостей використовувалися бесіди, письмові та усні рефлексивні завдання, у яких учні аналізували вчинки персонажів, оцінювали їхні мотиви, визначали правильність або неправильність рішень і пропонували власні альтернативні варіанти розвитку подій. Зокрема, після обговорення казки «Кисличка» (О. Іваненко) учні розглядали, як різні способи вирішення конфлікту персонажів впливають на моральний вибір героїв, і порівнювали їх із власними рішеннями у змодельованих ситуаціях. Додатково, для підвищення ефективності рефлексивного процесу, використовувалися вправи на самостійне оцінювання власних дій, аналіз альтернативних рішень у контексті казкових сюжетів («Кирило Кожум'яка», «Залізний вовк», «Козак Мамарига») та обговорення моральних цінностей, які були проявлені або порушені персонажами. Такий підхід сприяв розвитку критичного мислення, формуванню усвідомленої етичної позиції, здатності прогнозувати наслідки власних вчинків та інтегрувати моральні знання у практичну діяльність учнів.

Отримані результати систематично аналізувалися для корекції освітнього процесу та адаптації методики до індивідуальних особливостей учнів, зокрема тих, хто потребує додаткової підтримки у формуванні моральних якостей. Особлива увага приділялася рефлексії учнів, у ході якої вони порівнювали власну поведінку із поведінкою казкових героїв, оцінювали моральні наслідки

своїх рішень та формулювали висновки щодо проявів чесності, доброчесності, сміливості, відповідальності, співпереживання та справедливості. У процесі рефлексії діти обговорювали, як набуті знання і моральні навички можна застосувати у повсякденному житті, зокрема у взаємодії з однолітками, дорослими, в колективі та під час вирішення конфліктних ситуацій. Крім того, учні виконували завдання на самостійне оцінювання власних дій у моделях реальних життєвих ситуацій, зіставляли альтернативні способи поведінки, визначали оптимальні шляхи вирішення моральних дилем, що сприяло інтеграції моральних знань, емоційного ставлення та внутрішньої мотивації в практичну діяльність. Такий комплексний підхід дозволяв формувати у молодших школярів свідому моральну позицію, здатність до критичного аналізу власних вчинків та етичне саморегулювання.

Отже, запропонована методика формування моральних якостей учнів засобами казкотерапії є комплексною, структурованою та науково обґрунтованою системою педагогічної діяльності, що включає підготовчий, організаційно-методичний, практичний та контрольний-рефлексивний блоки. Реалізація цієї методики сприяє формуванню у дітей свідомої моральної позиції, усвідомленого етичного вибору, розвитку соціальної компетентності та здатності переносити набуті моральні знання і навички у повсякденне життя, що є важливим чинником цілісного розвитку особистості.

У ході дослідження було визначено педагогічні умови формування моральних якостей учнів засобами казкотерапії, серед яких:

1. *Реалізація особистісно зорієнтованого підходу до формування моральних якостей учнів у процесі використання казкотерапевтичних технік.* Ця умова ґрунтується на визнанні унікальності особистості кожної дитини та необхідності врахування її ціннісно-мотиваційної сфери у процесі виховання. Казкотерапевтичні практики забезпечують індивідуалізацію виховного впливу, оскільки дозволяють дитині осмислювати моральні ситуації через власний досвід, співвідносити вчинки персонажів із власними діями та формувати особистісне ставлення до моральних категорій добра і зла. Таким чином, казка

виступає не лише художнім текстом, а й дієвим інструментом формування моральної самосвідомості та розвитку духовного світу школяра.

2. Урахування вікових та індивідуальних особливостей у доборі казок й організації казкотерапевтичної діяльності. Виховний ефект казкотерапії значною мірою визначається її відповідністю психофізіологічним особливостям дітей молодшого шкільного віку. Добір казок повинен враховувати рівень емоційної чутливості, розвиток когнітивних процесів та здатність до моральної рефлексії. Водночас індивідуальні відмінності (тип темпераменту, рівень емпатії, попередній соціальний досвід) зумовлюють необхідність варіативності педагогічних впливів, що дозволяє створювати умови для максимальної ефективності формування моральних якостей у кожної дитини.

3. Комплексний підхід до формування моральних якостей молодших школярів засобами казкотерапії. Ефективність виховного процесу зростає за умови інтеграції різних форм і методів казкотерапевтичної роботи. Це включає аналіз сюжетів, інсценізації, сюжетно-рольові ігри, колективне обговорення моральних дилем, творчі завдання (малювання, складання власних казок). Завдяки комплексному підходу дитина не лише споглядає чи слухає, а й активно проживає моральні ситуації, що посилює процеси самопізнання, формує здатність до моральної рефлексії та практичного застосування здобутих знань і цінностей у повсякденному житті.

4. Взаємозв'язок урочної та позаурочної діяльності у застосуванні казкотерапевтичних практик. Формування моральних якостей потребує цілісності та безперервності виховного процесу. Використання казкотерапії має бути системно інтегроване у різні сфери життєдіяльності школярів: навчальні предмети (літературне читання, мова), позакласні заходи (театралізації, гуртки, конкурси), позашкільну діяльність (сімейне дозвілля, культурні практики). Така інтеграція забезпечує єдність впливів, створює виховний простір, у якому моральні цінності не залишаються абстрактними, а набувають значення у повсякденних взаєминах дітей.

5. Вдосконалення змісту виховної роботи шляхом інтеграції

казкотерапевтичних технік. Зміст виховної діяльності має бути спрямований на цілеспрямоване формування ключових моральних якостей: чесності, відповідальності, справедливості, доброзичливості, співчуття. Використання казкових сюжетів у виховному процесі створює сприятливі умови для засвоєння ціннісних орієнтацій, оскільки казка, апелюючи до емоційно-чуттєвої сфери, забезпечує глибше проникнення моральних смислів у внутрішній світ дитини, ніж абстрактні настанови чи моральні повчання.

6. Співпраця школи та сім'ї у формуванні моральних якостей молодших школярів засобами казкотерапії. Єдність виховних впливів школи та родини є визначальним чинником ефективності морального розвитку дитини. Організація спільних форм діяльності (читання й обговорення казок удома, спільні інсценізації, творчі завдання з казковим матеріалом) забезпечує неперервність виховного процесу, сприяє закріпленню моральних норм у реальному житті та формує стійкі ціннісні орієнтації. Така взаємодія дозволяє узгоджувати виховні впливи, формуючи гармонійне середовище для становлення моральної особистості.

Як бачимо, визначені педагогічні умови відображають комплексний, системний та особистісно зорієнтований підхід до формування моральних якостей молодших школярів у процесі використання казкотерапевтичних технологій, що забезпечує цілісність і результативність освітнього процесу.

Таким чином, запропонована методика формування моральних якостей учнів передбачає цілеспрямовану організацію навчально-виховної взаємодії, яка включає інтеграцію казкотерапевтичних технік у різні форми освітньої діяльності, поетапність формування моральних орієнтацій та систематичне залучення учнів до рефлексивно-оцінювальних практик. Її використання сприяє створенню гуманістично орієнтованого середовища, де казка виступає не лише засобом художньо-естетичного впливу, а й дієвим інструментом розвитку емоційно-ціннісної сфери та моральної самосвідомості дитини.

2.3. Аналіз та узагальнення результатів дослідно-експериментальної

роботи

Експериментально-дослідна робота на контрольному етапі передбачала проведення повторного моніторингу рівнів сформованості моральних якостей молодших школярів в експериментальній та контрольній групах і перевірку ефективності запропонованої методики їх розвитку засобами казкотерапевтичних технік шляхом здійснення порівняльного аналізу показників до та після проведення формувального етапу дослідження.

На цьому етапі експериментального дослідження для виявлення рівнів сформованості моральних якостей здобувачів початкової освіти застосовувався діагностичний інструментарій, ідентичний тому, що використовувався на констатувальному етапі педагогічного експерименту. Зокрема, проводилися індивідуальні та групові бесіди з учнями та вчителями, здійснювалося опитування й анкетування молодших школярів, а також використовувалася система спеціально розроблених вправ і завдань казкотерапевтичного спрямування. Отримані емпіричні дані фіксувалися у відповідних діагностичних таблицях, після чого піддавалися кількісному та якісному аналізу, що забезпечило достовірність і обґрунтованість отриманих результатів.

Результати експерименту подано у табл. 2.4.

Таблиця 2.4

Рівні сформованості моральних якостей здобувачів початкової освіти (контрольний етап експерименту)

Рівні	З-А (КГ)		З-Б (ЕГ)	
	к-ть учнів	%	к-ть учнів	%
Високий	5	19,2	7	24,1
Достатній	8	30,8	11	37,9
Середній	9	34,6	8	27,6
Початковий	4	15,4	3	10,3

Аналіз результатів експерименту показав, що у контрольній групі (З-А)

високий рівень сформованості моральних якостей спостерігається у 5 учнів (19,2 %), достатній рівень – у 8 учнів (30,8 %), середній – у 9 учнів (34,6 %), початковий – у 4 учнів (15,4 %). У експериментальній групі (З-Б) високий рівень досягнуто у 7 учнів (24,1 %), достатній – у 11 учнів (37,9 %), середній – у 8 учнів (27,6 %), початковий – у 3 учнів (10,3 %). Таким чином, найбільша частка учнів у обох групах характеризується достатнім і середнім рівнями сформованості моральних якостей.

Отримані дані експериментального дослідження показано на рис. 2.4.

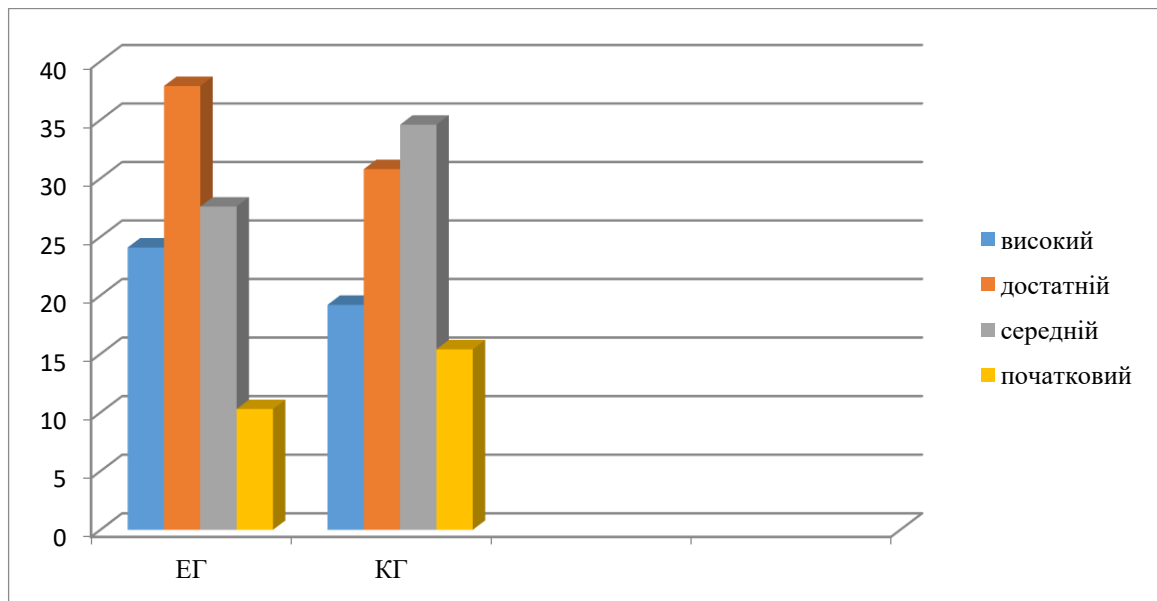

Рис. 2.4. Рівні сформованості моральних якостей здобувачів початкової освіти (контрольний етап експерименту)

Порівняємо результати рівнів сформованості моральних якостей учнів експериментальної (З-Б) і контрольної (З-А) груп, одержані на констатувальному і контрольному етапах експериментального дослідження задля з'ясування динаміки розвитку моральних якостей учнів засобами казкотерапії (табл. 2.6).

Таблиця 2.5

**Порівняння результатів сформованості моральних якостей учнів
(на початку і наприкінці експерименту)**

	З-А (КГ)		З-Б (ЕГ)	
Рівні	конст. етап	контр. етап	конст. етап	контр. етап

Високий	15,4%	19,2%	17,2%	24,1%
Достатній	26,9%	30,8%	27,6%	37,9%
Середній	38,5%	34,6%	37,9%	27,6%
Початковий	19,2%	15,4%	17,2%	10,3%

Результати контрольного етапу експерименту засвідчили позитивну динаміку у формуванні моральних якостей молодших школярів як у контрольній, так і в експериментальній групах, проте ступінь змін виявився різним. Так, у контрольній групі (3-А, 26 учнів) відбулися незначні зрушення: кількість учнів із високим рівнем сформованості моральних якостей зросла з 15,4 % до 19,2 %, з достатнім рівнем – із 26,9 % до 30,8 %. Водночас показник середнього рівня зменшився із 38,5 % до 34,6 %, а початкового – з 19,2 % до 15,4 %. Отже, зміни в контрольній групі є мінімальними та зумовлені здебільшого природною динамікою навчання й виховання молодших школярів.

У експериментальній групі (3-Б, 29 учнів) спостерігається більш виражена позитивна тенденція. Зокрема, частка учнів із високим рівнем сформованості моральних якостей зросла з 17,2 % до 24,1 %, а з достатнім – із 27,6 % до 37,9 %. Водночас суттєво зменшилася кількість школярів із середнім рівнем (з 37,9 % до 27,6 %) та початковим (з 17,2 % до 10,3 %). Це свідчить про результативність упровадженої методики формування моральних якостей учнів засобами казкотерапії, адже відбувся поступовий перехід значної частини дітей із середнього та початкового рівнів на достатній і високий.

Отже, в експериментальній групі після завершення контрольного етапу експериментального дослідження спостерігається позитивна динаміка сформованості моральних якостей учнів: показники високого рівня зросли на +6,9 %, достатнього – на +10,3 %, тоді як середній рівень знизився на –10,3 %, а початковий – на –6,9 %. У контрольній групі також відзначено певні позитивні зміни, але вони менш виражені: показники високого рівня збільшилися на +3,8 %, достатнього – на +3,9 %, середнього – зменшилися на –3,9 %, а

початкового – на $-3,8\%$. Отримані дані свідчать про ефективність експериментальної методики формування моральних якостей молодших школярів засобами казкотерапевтичних технік.

Динаміку змін й різницю у рівнях сформованості моральних якостей учнів експериментальної і контрольної груп показано на рис. 2.5.

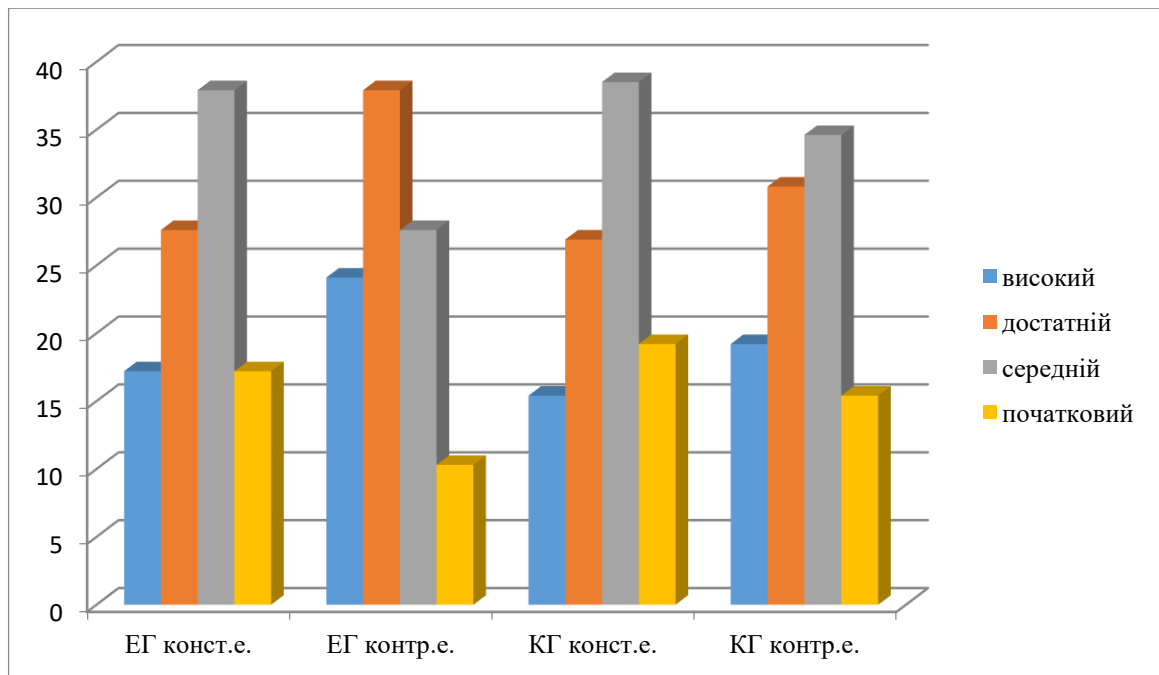

Рис. 2.5. Порівняння результатів сформованості моральних якостей здобувачів початкової освіти (на початку та наприкінці експерименту)

Таким чином, отримані результати засвідчили результативність упровадженої експериментальної методики формування моральних якостей молодших школярів засобами казкотерапії, оскільки у контрольній групі динаміка змін виявилася мінімальною та статистично несуттєвою, тоді як в експериментальній групі зафіксовано виражену позитивну тенденцію до підвищення рівня сформованості моральних якостей учнів початкових класів.

Висновки до розділу 2

Експериментальне дослідження спрямоване на теоретичне обґрунтування та емпіричну перевірку ефективності розробленої методики формування моральних якостей учнів молодшого шкільного віку засобами казкотерапії. Для досягнення мети було здійснено експериментально-дослідну роботу, що

охоплювала три етапи: констатувальний, формувальний та контрольний.

На констатувальному етапі дослідження застосовувалися комплексні методи збору емпіричних даних, серед яких спостереження за поведінкою учнів, бесіди, анкетування, письмові та усні рефлексивні завдання, а також вправи для аналізу моральних дилем казкових персонажів. Використання цих методів дозволило визначити початковий рівень сформованості моральних якостей учнів експериментальної та контрольної груп і створити базу для подальшої оцінки ефективності запропонованої методики.

Під час формувального етапу в експериментальній групі реалізовувалася комплексна методика формування моральних якостей засобами казкотерапії, що включала чітко структуровані блоки: підготовчий, організаційно-методичний, практичний та контрольньо-рефлексивний. Застосовувалися систематичні вправи та завдання для розвитку когнітивного, емоційно-ціннісного, мотиваційного та діяльнісно-поведінкового компонентів моральної вихованості учнів, зокрема: аналіз дій персонажів у казках, моделювання альтернативних сюжетів, інсценізації та сюжетно-рольові ігри, обговорення моральних дилем, а також рефлексивні завдання для порівняння власної поведінки з поведінкою казкових героїв. Даний комплекс заходів забезпечував розвиток емпатії, співпереживання, критичного морального оцінювання та готовності до морально відповідальної поведінки.

На контрольному етапі проведено повторний моніторинг рівнів сформованості моральних якостей учнів початкових класів із застосуванням того самого діагностичного інструментарію, що й на констатувальному етапі, зокрема бесід, анкетування, письмових та усних рефлексивних завдань, а також вправ для аналізу моральних дилем персонажів. Результати були зафіксовані в таблицях і піддані детальному аналізу. Отримані дані засвідчили суттєве підвищення показників високого та достатнього рівнів сформованості моральних якостей учнів експериментальної групи, одночасно зменшився середній та початковий рівень. У контрольній групі відзначалися незначні позитивні зміни, проте вони були менш вираженими.

Результати педагогічного експерименту підтверджують ефективність запропонованої методики формування моральних якостей молодших школярів засобами казкотерапії, демонструють стійке підвищення рівня морального розвитку учнів експериментальної групи порівняно з контрольною та засвідчують досягнення поставленої мети і завдань наукового дослідження.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дипломній роботі здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано практичні шляхи формування моральних якостей здобувачів початкової освіти засобами казкотерапії. Результати проведеного дослідження підтвердили ефективність реалізації визначених завдань і дозволили сформулювати науково обґрунтовані висновки щодо розвитку моральних якостей учнів молодшого шкільного віку в умовах освітнього процесу початкової школи:

1. На основі аналізу та систематизації наукових джерел з проблеми дослідження поняття «моральні якості» розглядається нами як комплексна інтегративна характеристика особистості, що включає когнітивну, емоційно-ціннісну, мотиваційну та діяльнісно-поведінкову складові. Когнітивна складова відображає знання дитини про моральні норми та цінності, емоційно-ціннісна – здатність відчувати та оцінювати моральні явища, мотиваційна – готовність діяти відповідно до моральних принципів, діяльнісно-поведінкова – реалізацію цих знань, цінностей і мотивів у конкретних ситуаціях поведінки. У контексті цього дослідження формування моральних якостей молодших школярів визначається як цілісний педагогічний процес, спрямований на розвиток внутрішньої моральної регуляції, усвідомленого морального вибору та здатності до етичної взаємодії з соціокультурним середовищем, що забезпечує інтеріоризацію позитивних моральних моделей поведінки.

2. Дослідження розвитку моральних якостей дітей свідчать, що найбільш сензитивним періодом для їх формування є молодший шкільний вік. У цей період спостерігається активне становлення етичних уявлень, формування базових моральних принципів, цінностей та уявлень про добро і зло. Учні початкових класів активно засвоюють соціальні норми, здатні до емпатії, співпереживання та оцінки поведінки оточуючих, що створює сприятливі умови для системного виховання моральних якостей. Крім того, у цей період розвивається здатність до саморегуляції та усвідомленого морального вибору, що робить молодший шкільний вік критично важливим для формування стабільних моральних установок та ціннісних орієнтирів особистості.

3. Ефективним засобом формування моральних якостей здобувачів початкової освіти виступає казкотерапія. Вона передбачає цілеспрямоване використання казок як інструменту розвитку етичних уявлень, морального самоконтролю, емпатії, чесності, доброзичливості та інших моральних якостей особистості. Застосування казкотерапевтичних методик забезпечує створення безпечного емоційного середовища, у якому учні здатні ідентифікувати себе з персонажами казки, аналізувати мотиви та вчинки героїв, оцінювати моральні наслідки дій та формувати власні поведінкові моделі. Через інтерпретацію сюжетів, інсценізації, сюжетно-рольові ігри та обговорення моральних аспектів поведінки персонажів відбувається розвиток морального вибору, усвідомлення соціальних норм і цінностей. Емпіричні дані дослідження засвідчили, що систематичне використання казкотерапії в освітньому процесі сприяє цілісному розвитку когнітивної, емоційно-ціннісної, мотиваційної та діяльнісно-поведінкової компонент моральної вихованості учнів початкових класів.

4. У ході дослідження теоретично обґрунтовано структуру, визначено критерії, показники та схарактеризовано рівні сформованості моральних якостей учнів молодшого шкільного віку, а саме: когнітивний компонент (усвідомлення категорій добра і зла, здатність ідентифікувати моральні дилеми, прогнозування наслідків власних вчинків); емоційно-ціннісний компонент (прояв співпереживання та співчуття, реакція на порушення моральних норм, відчуття радості та задоволення від позитивних дій); мотиваційний компонент (готовність до морально відповідальних вчинків, інтерес до морально-ціннісних ситуацій, прагнення допомагати та підтримувати інших, намір реалізовувати моральні принципи у власній поведінці); діяльнісно-поведінковий компонент (дотримання моральних норм у навчальній діяльності, прояв відповідальності, чесності та співпраці у спільних справах, інтеграція знань, почуттів та намірів у конкретні поведінкові дії). Визначено рівні сформованості моральних якостей здобувачів початкової освіти – високий, достатній, середній та початковий.

5. У процесі дослідження розроблено методику формування моральних якостей здобувачів початкової освіти засобами казкотерапії, яка включає такі

структурно-функціональні блоки: підготовчий (визначення навчальних і виховних цілей, відбір казкотерапевтичного матеріалу, підготовка дидактичних завдань і вправ, розробка інструкцій для організації занять); організаційно-методичний (визначення форм роботи, розробка методичних прийомів для активного залучення учнів, врахування принципів науковості, послідовності, наочності, доступності та індивідуалізації навчання); практичний (проведення занять із казкотерапевтичним матеріалом, аналіз моральних дилем, інсценування сюжетів для розвитку емпатії, співпереживання та готовності до морально відповідальної поведінки, стимулювання рефлексії, інтеграція знань, емоцій та мотивації у практичну діяльність); контрольно-рефлексивний (спостереження, анкетування, бесіди, аналіз результатів, коригування освітнього процесу, рефлексія учнів над власною поведінкою). Запропонована методика забезпечила комплексний і системний підхід до формування моральних якостей учнів молодшого шкільного віку шляхом інтеграції когнітивного, емоційно-ціннісного, мотиваційного та діяльнісно-поведінкового компонентів через цілеспрямоване використання казкотерапевтичних технік.

6. У ході дослідження визначено педагогічні умови формування моральних якостей учнів засобами казкотерапії, серед яких: реалізація особистісно зорієнтованого підходу до формування моральних якостей учнів у процесі використання казкотерапевтичних технік; урахування вікових та індивідуальних особливостей у доборі казок й організації казкотерапевтичної діяльності; комплексний підхід до формування моральних якостей молодших школярів засобами казкотерапії; взаємозв'язок урочної та позаурочної діяльності у застосуванні казкотерапевтичних практик; вдосконалення змісту виховної роботи шляхом інтеграції казкотерапевтичних технік; співпраця школи та сім'ї у формуванні моральних якостей молодших школярів засобами казкотерапії. Визначені педагогічні умови відображають комплексний, системний та особистісно зорієнтований підхід до формування моральних якостей молодших школярів у процесі використання казкотерапевтичних технологій, що забезпечує цілісність і результативність освітнього процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабій І. В. Моральне виховання старших дошкільників засобами народної педагогіки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Умань, 2012. 241 с.
2. Басюк Н. А. Моральне виховання дітей дошкільного і молодшого шкільного віку: погляди класиків і практика сьогодення. *Інклюзія в умовах професійної (професійно-технічної) освіти*. Житомир : ФОП «Левковець», 2019. С. 58–67.
3. Батарейна І. Проблеми морального виховання учнів початкових шкіл України на сучасному етапі. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки»*. 2019. Вип. 4. С. 196–200. DOI: <https://doi.org/10.31651/2524-2660-2019-4-196-200>
4. Батарейна І. О. Зміст морального виховання учнів початкових шкіл України. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2019. Вип. 72. Т. 1. С. 50–53. DOI: <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.72-1.11>
5. Батрак А. Духовно-моральне виховання. *Початкова школа*. 2014. № 1. С. 48–66.
6. Берегова Л. Б. Етика та мораль сучасної особистості. Одеса, 2009. 160 с.
7. Бех І. Д. Моральний розвиток особистості в історико-педагогічному осмисленні. *Рідна школа*. 2004. № 1. С. 16–19.
8. Бех І. Д. Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади : навчально-методичний посібник. Київ : Либідь, 2003. 344 с.
9. Бондар Л. В. О. Сухомлинський : дитинство – найважливіший період людського життя. *Початкова школа*. 2011. № 10. С. 6–8.
10. Будзей С. В. Управління процесом формування моральних якостей учнів початкових класів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06. Луганськ, 2010. 248 с.
11. Бурчик О. В. Групова казкотерапія в особистісно орієнтованому вихованні дітей. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2005. Вип. 25. С. 203–205.

12. Василевська О. Казкотерапія як засіб психологічної роботи з різними віковими категоріями. *Вісник Львівського університету. Серія: психологічні науки*. 2020. Вип. 6. С. 24–31. DOI: <https://doi.org/10.30970/2522-1876-2020-6-4>
13. Ващенко Г. Виховний ідеал : підруч. для педагогів, виховників, молоді і батьків. Полтава : Полтав. вісн., 1994. Т. 1. 191 с.
14. Вержиховська О. М. Формування моральних якостей розумово відсталих молодших школярів у позакласній виховній роботі : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.03. Київ, 2001. 21 с.
15. Вікова та педагогічна психологія : навч. посібник / авт.: О.В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Просвіта, 2001. 416 с.
16. Вознюк В. О., Рудницька Н. Ю., Формування моральних якостей учнів початкових класів шляхом використання ігрових технологій на уроках «Я досліджую світ». *Специфіка фахової підготовки майбутніх учителів на засадах компетентнісного підходу : досвід, реалії, перспективи. Збірник матеріалів Всеукраїнської з міжнародною участю науковопрактичної конференції (29 листопада 2022 року) / за заг. ред. І. В. Голубовської*. Житомир : ФОП «Н.М.Левковець», 2022. С. 69–72.
17. Воронова Н. Педагогіка : навчальний посібник. Київ : Видавничий центр «Академія», 2003. 616 с.
18. Гагарін М. Критерії добору української народної казки для виховання морально-естетичних почуттів. *Початкова школа*. 2006. № 1. С. 55–58.
19. Генік М. Формування моральних цінностей молодших школярів у процесі навчання. *Морально-етичне виховання молодших школярів у системі громадянської освіти і виховання : матеріали Всеук. наук. практичної конференції*. Івано-Франківськ, 2001. С. 135–140.
20. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ: Либідь, 1997. 373 с.
21. Гринькова Н. М. Формування моральних якостей молодших школярів як важлива передумова становлення громадянина. *Інноватика у вихованні :*

збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. 2015. Вип. 2. С. 157–163.

22. Громя'к Р. К., Ковалів Ю. І. Літературознавчий словник-довідник. Київ : Вид-во «Академія», 1997. 752 с.

23. Грошовенко О. П. Методика формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи : метод. реком. для студ. спец. «Початкове навчання». Вінниця, 2007. 64 с.

24. Гудима О. В. Психологічні особливості формування моральних якостей у молодших школярів. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. 2017. Вип. 38. DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2017-38.%p>

25. Гусейнова А. Етичні погляди на виховання дітей. Київ : Либідь, 2001. 488 с.

26. Данилюк І. В., Зольникова С. В. Казкотерапія як метод психологічного впливу на особистість. *Psychological Journal*. 2019. Vol. 5 (6). Р. 161–173. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2019.5.6>

27. Дем'янчук О. Н. Специфіка естетичного виховання дошкільника з вадами психофізичного розвитку. *Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. М. В. Левківського*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. С. 28– 32.

28. Докукіна О. М. Спілкування з дорослими як чинник морального виховання дітей в сучасних умовах. *Актуальні проблеми виховання дітей в закладах інтернатного типу : наук.-метод. збірник*. Київ, 2001. С. 58–68.

29. Дубасенюк О. А. Теоретичні і прикладні аспекти розвитку креативної освіти у вищій школі : монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 284 с.

30. Дубровська Л. О., Дешко О. О. Формування моральних якостей молодших школярів : теоретичний аспект. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2017. № 3. С. 69–74.

31. Дунаєвська Л. Ф. Українські народні казки : для молодшого

шкільного віку. Київ : Веселка, 2000. 314 с.

32. Духонченко О. В. Етичні бесіди з малюками. *Дошкільний навчальний заклад*. 2007. № 1. С. 29–36.

33. Елькін М. В., Головкова М. М., Коробченко А. А. Історія педагогіки : навч.-метод. посібник до самостійного вивчення дисципліни. Мелітополь : ТОВ «Видавничий будинок ММД», 2009. 204 с.

34. Етика : навчальний посібник / за ред. В. О. Лозового. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 312 с.

35. Замелюк М. І., Міліщук С. О. Казкотерапія як психологічний метод у роботі з дітьми дошкільного віку. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. № 63. Т. 1. С. 41–44. DOI: <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2019.63-1.8>

36. Зязюн І. А. Педагогіка добра : ідеали і реалії. Київ : МАУП, 2000. 312 с.

37. Іванчук М. Г. Інтегрований характер формування моральних якостей особистості молодших школярів. *Педагогіка і психологія*. 2000. № 1. С. 66–72.

38. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2005. 216 с.

39. Коберник О. М., Мотрич Л. К. Співпраця вчителя з батьками : навч.-метод. посіб. Київ : Наук. світ, 2002. 133 с.

40. Колкунова В. В. Рівні, показники та критерії моральної вихованості особистості у поліетнічному середовищі. *Педагогічний альманах*. 2009. Вип. 4. С. 29–36.

41. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника. Київ : Стилос, 2000. 336 с.

42. Концепція Нової української школи. 2016. URL: <http://mon.gov.ua/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8%202016/12/05/konczepczyia.pdf>

43. Костецький А. Казка житиме, поки є діти. *Українські літературні казки* / упор.: О. Є. Шевченко, Т. Г. Качалова. Київ : Школа, 2003. 192 с.

44. Костів М. І. Довідник з теорії літератури. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2010. 172 с.
45. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість : підручник. Київ : Знання-Прес, 2006. 591 с.
46. Левківський М. В. Гуманізація – суб'єкт-суб'єктної взаємодії у творчості В. О. Сухомлинського. *Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. М. В. Левківського. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. С. 38–42.*
47. Ликов В. Дбайливе ставлення до дитини в народно-педагогічній концепції В. О. Сухомлинського. *Рідна школа. 2005. № 12. С. 16–19.*
48. Лісневська Н. Казкотерапія як психотерапевтичний метод впливу на психічний стан дітей дошкільного віку. *Наукові записки БДПУ. Серія: Педагогічні науки. 2023. Вип. 3. 2023. С. 264–275. DOI: <https://doi.org/10.31494/2412-9208-2023-1-3-264-275>*
49. Лопатіна О. 50 уроків про чесноти. Харків : Вид. група «Основа», 2008. 238 с.
50. Люблінська Г. О. Педагогіка. Короткий навчальний словник : терміни, поняття, персоналії. Львів : «Магнолія», 2009. 289 с.
51. Люріна Т. І., Молодиченко В. В., Молодиченко Н. А. Професійна підготовка педагога до морального виховання учнівської молоді : монографія. Мелітополь : Мелітополь, 2005. 248 с.
52. Марківна С. Формування моральних цінностей у молодших школярів на основі педагогічної спадщини В.О. Сухомлинського. *Початкова школа. 2014. № 9. С. 12–16.*
53. Матвієнко О. В. Основи виховання моралі у молодших школярів. Київ : Стилос, 2009. 232 с.
54. Мушкевич М. Казкотерапія як метод психологічного супроводу сімей із проблемною дитиною. *Психологічні перспективи. 2019. Вип. 33. С. 205–220. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2019-33-205-220>*
55. Науменко Т. Авторська казка, що має наукову основу, як засіб

екологічного виховання дітей старшого дошкільного віку. *Вісник інституту розвитку дитини*. 2005. № 12. С. 45–49.

56. Орленко І. М., Цимбалюк В. А. Особливості формування комунікативних навичок у дітей за допомогою казкотерапіїю Ментальне здоров'я. 2024. № 2. С. 50-56. DOI: <https://doi.org/10.32782/3041-2005/2024-2-8>

57. Павленко В. В. Форми і методи розвивального навчання молодших школярів у спадщині В. О. Сухомлинського. *Гуманізація педагогічної взаємодії у творчості Василя Сухомлинського : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. М. В. Левківського*. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. С. 137–143.

58. Павлик О. Формування моральних якостей в учнів. Кривий Ріг : КПІ ДВНЗ «КНУ», 2013. 72 с.

59. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. Київ : Педагогічна думка, 2001. 516 с.

60. Перепелиця В. К. Підготовка майбутнього вчителя до морального виховання учнів. Київ, 2000. 204 с.

61. Підготовка майбутнього вчителя до морального виховання учнів : навчальний посібник / за ред. В. К. Демиденко. Київ : ІЗМН, 1996. 204 с.

62. Постовий В. Г. Тенденції виховання дітей і молоді в сім'ї у сучасних умовах України. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць*. Житомир, 2003. Кн. І. С. 313–319.

63. Приходько Ю. Психологія відносин дітей в колективі. Київ : Юрінком, 2012. 128 с.

64. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 року № 87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF#Text>

65. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

66. Про повну загальну середню освіту : Закон України від 16 січня 2020 року № 463-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

67. Проскура О. Софія Русова. *Освіта України*. 1997. № 33. С. 67–72.

68. Противенська О. Г. Мещерякова М. Г. Теміз Я. В. Українська література у схемах і таблицях. Харків : Країна мрій; 2002. 100 с.
69. Руденко Ю. Основи сучасного українського виховання. Київ : Вид-во ім. О. Теліги, 2003. 328 с.
70. Руснак І. С. Український фольклор : навчальний посібник. Київ : Вид. центр «Академія», 2010. 304 с.
71. Світельська-Дірко С. В. Виховання ціннісних орієнтацій молодших школярів засобами казки в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Житомир, 2017. 228 с.
72. Скрипченко Н. Ф. Формування понять етики і моралі. *Педагогіка і психологія*. 2005. № 2. С. 55–61.
73. Сорока О. В. Теоретичні та методичні засади морального виховання. Тернопіль, 2016. 534 с.
74. Степаненко Л. Моральне виховання молодших школярів у позакласній роботі. *Збірник наукових праць Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди*. 2002. Вип. 7. С. 11–18.
75. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. Київ : Рад. школа. Т. 4. 270 с.
76. Сухомлинський В. О. Сто порад учителеві. Київ : Рад. школа, 1988. 252 с.
77. Сучасний словник-мінімум іншомовних слів : близько 6000 слів. Київ : Довіра, 2005. 278 с.
78. Тарасенко Г. С. Народні казки українців як засоби виховання дітей : навч.-метод. посіб. Київ : Слово, 2010. 318 с.
79. Теорія літератури : підручник / за наук. ред. О. Галича. Київ : «Либідь», 2001. 448 с.
80. Тимків І. Казкотерапія : філософсько-освітня рефлексія. *Філософія освіти*. 2021. № 27 (2). С. 56–65. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2021-27-2-4>

81. Тиняков А. О. Виховання моральних якостей учнів спеціалізованих навчальних закладів спортивного профілю : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Харків, 2013. 212 с.
82. Тофтул М. Г. Етика : навчальний посібник. Київ : Вид. центр «Академія», 2005. 416 с.
83. Троценко Т. Ю. Формування моральних якостей учнів 3–4 класів у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2009. 229 с.
84. Українська народно-поетична творчість / за ред. проф. М. С. Грицяя. Київ : Вища школа, 1985. 359 с.
85. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. У 2-х т. Київ : Рад. школа, 1983. Т. 1. 314 с.
86. Фенщик О. Шляхи формування моральних цінностей молодших школярів. *Початкова школа*. 2011. № 9. С. 8–12.
87. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка) : навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни / авт. : Арутюнов В. Х., Бондар С. В., Вільчинський Ю. М. та ін.]. Київ : КНЕУ, 2008. 242 с.
88. Філософський словник соціальних термінів / під ред. В. П. Андрущенка. Харків : Р.І.Ф., 2005. 310 с.
89. Фіцула М. М. Педагогіка. Київ : Вид. центр «Академія», 2007. 560 с.
90. Шестопад І. А. Казкотерапія як ефективний метод роботи психотерапевта з дітьми. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія» : науковий журнал*. 2020. № 10. С. 143–147. DOI: <https://doi.org/10.25264/2415-7384-2020-10-143-147>
91. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 744 с.
92. Щербань П. М. Прикладна педагогіка. Київ : Вища школа, 2002. 215 с.
93. Юзвенко В. А. Чарівний світ народної оповідальної творчості. *Українські народні казки, легенди, анекдоти*. Київ : Вид-во ЦК ЛКСМУ Молодь, 2009. С. 3–12.

ДОДАТКИ

Додаток А

Конспект уроку на тему: Формування моральних якостей учнів засобами казкотерапії (на прикладі казки «Рукавичка»)

Мета уроку: Формування моральних якостей у дітей, розвивати вміння аналізувати поведінку персонажів, виховувати любов до інших.

Обладнання: текст казки «Рукавичка», картинки з персонажами казочки, аркуші паперу, фломастери або олівці, дошка або фліпчарт.

Хід уроку

I. Організаційний момент (3–5 хв)

Усміхніться один одному! Тепер подаруйте посмішку тому, хто сидить поруч, і нехай гарний настрій супроводжує нас протягом усього уроку. Сьогодні ми будемо слухати казку, а потім шукати в ній уроки, які допоможуть нам стати добрішими і дружнішими.

Обговорення з учнями:

1. Що таке доброта та дружба?
2. Чи допомагає допомога іншим людям і тваринам?
3. Які казки ви знаєте, де герої робили добрі справи?

Основна частина

1. Читання казки «Рукавичка»

2. Запитання до казки :

«Хто прийшов у рукавичку?

Чому вони там залишилися?

Що зробило їх щасливими?».

3. Обговорення казки

1. Які моральні якості проявили тварини?
2. Чому вони вирішили дружити, а не сваритися?
3. Чи хотіли б ви мати таких друзів, як ці тварини?

3. Казкотерапевтичні вправи

Вправа 1: «Я – герой казки»

Учні обирають улюбленого героя казки і розповідають, як би він вчинив у складній ситуації.

Мета: навчитися ставити себе на місце іншого, розвивати емпатію.

Вправа 2: «Малюнок морального уроку»

Учні малюють сцену з казки, де проявилися дружба, допомога або доброта.

Кожен коротко пояснює свій малюнок класу.

Вправа 3: «Рольова гра: Добро за добро»

Учні розігрують сцени казки, показуючи, як тварини допомагали один одному.

Підсумок: обговорення, як учні можуть застосувати ці дії у своєму житті.

IV. Підсумок уроку

Круглий стіл: «Що нового я дізнався сьогодні?»

Учні формулюють мораль казки одним реченням.

Казка вчить нас дружбі та доброті. Допомагаючи іншим, ми самі стаємо щасливішими.

Домашнє завдання:

1. Написати коротку історію або казку, де герой проявляє доброту або дружбу.
2. Намалювати сцену з казки «Рукавичка», яка найбільше сподобалася та навчила чомусь важливого.

Додаток Б

Конспект уроку на тему : «Добрі справи від Щедрого Зайчика»

Мета: формувати вміння співчувати й допомагати іншим; сприяти розвитку емоційної чутливості; створювати умови для усвідомлення власних добрих вчинків.

Обладнання: робочі листи; картки з зображенням тварин; кольорові олівці; «Кишенька добрих справ» (конвертик або паперовий шаблон).

Хід заняття**1. Вступне коло**

– Що таке добро? Які добрі справи ви робили сьогодні?

2. Казка-скрипт «Щедрий Зайчик»

У лісі жив маленький Зайчик, який вмів помічати, коли комусь погано. Одного разу він почув тоненький писк – це Пташенятко загубило гілочку для гнізда.

– Я допоможу! – сказав Зайчик і приніс гілочку.

Іншого дня він побачив Їжачка, який ніяк не міг зібрати листочки.

– Тримай! Я допоможу!

Зайчик кожному допомагав, і ліс радів.

Та одного ранку Зайчик захворів. Він лежав слабенький, і йому було самотньо.

І тоді сталося диво: усі, кому він допомагав, прийшли до нього. Пташка принесла ягідки, Їжачок – теплі листочки, а Мишка – горішки.

– Дякуємо тобі, Зайчику, за доброту!

І Зайчик зрозумів: добро завжди повертається.

3. Обговорення

Як Зайчик допомагав іншим?

Чому друзі прийшли до нього, коли він захворів?

Які добрі справи ми можемо робити щодня?

4. Гра «Добрі долоньки»

Діти обводять свою долоньку та пишуть у ній одну добру справу, яку хочуть зробити сьогодні.

5. Робота з робочим листом

6. Підсумок

Добро повертається до того, хто його дарує.

Робочий лист 1. «Добрі справи від Зайчика»

1. Прочитай і з'єднай стрілочкою:

Хто потребує допомоги і яку саме?

2. Обведи правильну відповідь:

Зайчик робив добро тому, що:

- ☐ хотів похвалитися
- ☐ йому подобалося допомагати
- ☐ його змушували

3. Вправа «Моя добра справа»:

Намалюй маленьку добру справу, яку ти зробиш сьогодні.

4. Продовж речення :

Добро – це... (2–3 слова)

Додаток В**Завдання на розвиток доброти та емпатії****«Допоможи герою»**

На малюнку (може бути будь-який персонаж: Зайчик, Кошеня) дитина позначає, у чому герой потребує допомоги.

Питання: Що ти зробив би для цього героя?

«Чарівні долоньки»

Діти обводять свої долоньки й вписують у кожен пальчик:

1 добру справу, яку можуть зробити сьогодні.

«Закінчи казку»

Початок: «Зайчик знайшов у лісі загублену іграшку. Він зрозумів, що вона належить комусь...»

Діти придумують добрий кінець казки.

Завдання на чесність та відповідальність**«Правдиві слова Колобка»**

Переписати або вписати слова, які чесні та добрі:

«Будь ласка»

«Пробач»

«Я кажу правду...»

«Я забув – виправлюсь»

«Хто чесно вчинив?»

Дано 3 короткі ситуації. Дитина позначає, де герой сказав правду:

1. Лисичка розбила чашку й сказала, що це зробив вітер.
2. Їжачок загубив олівець і чесно сказав про це вчителю.
3. Вовк узяв іграшку без дозволу й нічого не сказав.

(Правильна відповідь: ситуація 2.)

«Обери чесний варіант»

Ти випадково порвав книжку. Що робиш?

- ☐ кажеш правду
- ☐ ховаєш книжку

☐ робиш вигляд, що не бачив

Завдання на розвиток терпіння і саморегуляції

«Ліхтарик терпіння»

На картинці ліхтарика діти розфарбовують його так, як він «світиться», коли вони спокійні.

Питання: Що ти робиш, коли злитися?

«Я можу почекати»

Діти ставлять ✓ біля правильних відповідей:

- чекати черги
- дати іншому висловитися
- ставити питання, не перебиваючи
- штовхатися (✗)

«Спокійний Гном»

Закінчи речення:

Щоб заспокоїтися, я можу...

Коли я чекаю, мені допомагає...

Завдання на розвиток взаємодопомоги та дружби

«Подарунок Другові»

Намалюй або опиши маленький подарунок, який можна зробити другу без грошей (усмішка, комплімент, допомога).

«Коло дружби»

Діти вписують у коло:

- за що я люблю друзів
- що я можу для них зробити

«Знайди правильну поведінку»

Ситуація: Два друга хочуть одну іграшку.

Варіанти:

- ☐ забрати силою
- ☐ домовитися
- ☐ залишити іграшку нікому

(правильне: домовитись)

Завдання на справедливість та правила взаємодії

«Справедливий суддя»

Дітям пропонують 3 ситуації. Вони пропонують справедливе рішення.

Приклади:

Хтось проліз у чергу.

Два учні хочуть один маркер.

Один зіпсував роботу іншого.

«Що таке справедливість?»

Діти обирають правильні твердження:

- ☐ усім порівну
- ☐ слухати обидві сторони
- ☐ лише моя думка важлива (**✗**)

«Заверши казку про Короля Справедливості»

Початок: «Король Справедливості почув, що двоє дітей сперечаються за іграшку...»

Діти придумують чесне рішення.

Додаток Д

